

Från redaktionen

Simon Ekström

Från och med detta nummer har RIG ny redaktör och delvis nytt redaktionsråd. Det kommer dock inte att innebära några omvälvande skillnader. Även fortsättningsvis är ambitionen att vara en kulturhistorisk publikation med artiklar, översikter och debatter av såväl allmänintresse som hög vetenskaplig relevans. RIG vänder sig till en akademiskt skolad publik och därmed är universiteten en självklar avnämare. Men många av våra läsare återfinns också på museer, arkiv och andra kulturarvsinstitutioner. Denna bredd i läsekretsen är värd att slå vakt om. På senare tid har också mycket hänt inom den forskning som initieras av och bedrivs på våra museer. Inte minst de föremålsorienterade frågeställningarna har fått förnyad aktualitet, inspirerade av delvis nya teorier och metoder. Förhoppningsvis ska RIG kunna spegla både denna och andra influenser som vunnit insteg i de kulturhistoriska ämnena. Även i framtiden hoppas vi kunna erbjuda våra läsare stimulerande, lärorik och uppslagsrik läsning.

Till det som utgör tidskriftens kännetecken hör en livaktig recensionsavdelning med både

längre utlåtanden över aktuell litteratur och kortare notiser. Särskilt gäller det etnologiämnet, där det finns en stolt tradition att försvara. Genom åren är det få etnologer som inte fått sina avhandlingar uppmärksammade i tidskriften. Dessa utförliga recensioner, vanligen författade av fakultetsopponenten, är idag en guldgruva för den som vill veta mer om ämnets historia eller som bara önskar skaffa sig en snabb orientering om en tidigare avhandling. För att inte bryta denna goda vana är vi även i fortsättningen beredda att jaga opponenterna med blåslampa.

Men, på något sätt ska det väl ändå märkas att det är en ny redaktör och nytt redaktionsråd som tillträtt. Inom kort kommer därför recensionsavdelningen att utökas med presentationer av aktuella kulturhistoriska utställningar. Redaktionen välkomnar redan nu bidrag som utgörs av längre och kortare utställningsrecensioner: kritiska, berömmande och problematiserande.

Stockholm i oktober 2013

FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA

bildad den 12 april 1918. Årsavgift 20 kr. Ständig ledningsavgift 150 kr. på en gång.
Stående ledningsavgift väsar 1,000 kr. på en gång.
Medlemskap kan vinna eller ansökas på ett brevkort med tydlig adress: *Festsock 644*
Stockholm 1. Adressförändringar torde ansökas.

Styrelse:	Vetenskapligt råd: Ordförande: Föreningens sekreterare	
Ordf.: I riksstyrelse: OSCAR MONTZELER s. sekf.: disponent CARL SÄBLIN sekr.: El. doktor SUNE AMBROSIANI skattfr.: Ingenieur CARL RANSTEN byråchef ELIS SÖDERBLAND suppl.: landshövding J. ASPERBERG disponent H. PERCE	Allmänna sekreterare: 1. El. doktor NILS LITHEBERG 2. fl. dr. EDE. HANNAHSTEDT 3. fl. dr. KARL GUSTAFSSON 4. Geograf SUNE LINDBLAD 5. fl. doktor BIRGER NEEMAN 6. fl. Dr. GUSTAF HALLSTRÖM	Föredragsnämndens sekreterare: 1. arkivarie OTTO FRIDÉN 2. sekreterare ERIC EKLÖF 3. professor MARTIN OLSSON 4. arkivarie ERIC FAHR

FÖRENINGENS SKRIFTER:

RIG, ett halvår, utgives till Föreningens medlemmar för årgångarna.

En broschyrserie. Nr 1. Föreningen för svensk kulturhistoria. Programskrift, 600 utdelas.
Nr 2. Sune Ambrosiani: Föreläsning över Skandinavien och kulturhistoriska förhållanden i Sverige samt denna styrelsens verksamhet 1/2 1918. 24 sidor, pris 2 kr.

En bokserie: Nr 1:—3. Dokument utgivna de olika papperstidningarna i Sverige, utgivna av Sune Ambrosiani. Pris kr. 75 per kalle för medlemmar vid direkt rekommendation. *Festsock 644, Stockholm 1.*
Nr II. Etiologierna för de olika papperstidningarna i Sverige, utgivna av Sune Ambrosiani. Med bildning av 25 bifattar, pris 20 kr.; utskickade exemplar på blankt papper vid rekommendation. *Stockholm 1, box 67, 25— kr.*

Genom Föreningen kan till ett till Föreningens medlemmar utdelas på villkor:
Bokserien av Otto von Friess, *Stockholm 1920*, pris 200—; Lysningsplan på handgjuten Tumborppapper *BEKÖP* av en utgåva av A. Färdell 1900— kr.
Pris de svenska kyrkans bevisningar utgåva av Sune Ambrosiani, *Stockholm 1916*, pris 150— kr.

En planschserie.
Skickas i dessa serier utdelas Föreningens ledarskrifter till medlemmar, pris, 500 för varje skrift inestäm.

UTGIVNINGEN 1921. STYRELSESEKRETERAREN: A. S. HANNAHSTEDT. 1921

Redaktionen med mera framgår av RIG:s baksida.
Nedan framgår innehållet i dubbelnumret av RIG 1921.

R I G, 1 9 2 1 H. 1-2 I N N E H Å L L E R:

	Sid.		Sid.
Arkeologerna och värden av de förhistoriska fornminnena. — Diskussion den 7 februari 1921	1	MARIA COLLIN: Om primitiva spånmetoder	75
A. HANDELANDT: Allmogekultur i de västra Balkanländerna	19	MARIA COLLIN: Änlinets segertåg	80
LOUISE HAGBERG: Julbalm och juldockor	38	BIRGER NEEMAN: Fredrik Nordin	81
THEORILD GRAVLUND: Danske bygdegrenser	48	Utställning av svenska folklivsbilder och allmogedrakter i Nordiska Museet mars—april 1921	86
NILS LITHEBERG: Folklivsmuseer i Frankrike	59	SVEN ROTHEMAN: Ur 1919 års litteratur ...	89
Greven och grevinnan von HALLWYLS donation till Svenska staten	68	Styrelseberättelse för år 1920	94
Ett brev från Lars Levi Laestadius till en ungdoms vän, 3 juni 1848	72	Notiser: Dansk folkemuseum s. 47; Ett förtydligande till Årgång 1920, s. 157 av Jöran Sahlgren s. 71; Ett porträttarkiv i varje socken? s. 84; Utredning om allmogekulturens utforskande s. 85.	

Författarna äro ensamma ansvariga för sina uppsatser innehåll.

Auktoritet och allegori

En diskussion om folkminnesmaterial och folklivsforskning vid 1900-talets början

Susanne Nylund Skog

Intresset för folkliga traditioner har en lång historia med kopplingar till 1600-talets antikvitetsrannsakingar, 1800-talets landsmålsföreningar och dess nationalromantiska idékomplex (Lilja 1996:22ff, Skott 2008:14). Under 1800-talets slut och 1900-talets början var intresset spritt över hela landet och delades av många (Klein 2000). På några få årtionden införlivades hundratusentals uppteckningar om det svenska folkets liv och leverne i samlingarna vid folkminnesarkiven runt om i landet.¹ Ett av dessa var Uppsala landsmålsarkiv (ULMA), som numera heter Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (DFU) och ingår i den statliga myndigheten Institutet för språk och folkminnen. I myndigheten ingår även Dialekt- ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) och Dialekt- ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM), som båda hyser folkminnesmaterial. I Lund finns Folklivsarkivet och i Stockholm Nordiska museets arkiv, som bland annat inrymmer folkminnesmaterial.

Etnologen Agneta Lilja skriver att materialet som finns bevarat på dessa arkiv är ett viktigt komplement till historiska källor och erbjuder en unik kunskap om människors liv och arbete, vardag och fest, tankar och tro från mitten av 1800-talet fram till idag (1999:115). Lilja understryker dock att det inte går att betrakta uppteckningarna som historiska dokument, utan att det är viktigt att ha kunskap om ”på vilka villkor och under vilka förhållanden de inkommit”, eftersom de skapades utifrån ”skilda individers intressen och ett specifikt

vetenskapligt synsätt” (1999:116–117). Med denna artikel vill jag bidra till kunskap om dessa villkor och förhållanden. I artikeln vill jag belysa svårigheterna med att ta sig an materialet men också de möjligheter det erbjuder i form av kunskap om tider, platser, föreställningar och traditioner som inte längre finns annat än som folkminnesmaterial.

Agneta Lilja betraktar Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, som en ”vetenskaplig, intellektuell värld, där folkkulturen valts som forskningsproblem” (1999:117). Hon definierar verksamheten som ett fält i Pierre Bourdieus mening, alltså som ett system av relationer mellan olika positioner av specialiserade agenter och institutioner, som strider om vem som innehar den legitima kunskapen om folkminnen (1999:117). Beträktat så blir det ständigt pågående maktspelet kring hur kunskap produceras och legitimeras synligt. Etnologen Barbro Klein placerar folkminnesarkiven i ett vidare politiskt och samhälleligt sammanhang. Inspirerad av Jürgen Habermas, menar hon att folkminnesarkiven ingår i folklivs- eller folkkulturfären (Klein 2000:21, 2013). Med denna term avses folklivsmuseum, folkminnesarkiv, det akademiska fältet folkloristik och folklivsforskning samt hemslöjds-, hembygds-, folkmusiks- och folkdansrörelserna. Klein menar att alla dessa har haft som mål att studera, bevara, lyfta fram, presentera, omvandla, uttrycka och sälja folktradition och folkkultur (Klein 2000:5).

I min artikel vill jag belysa det maktspel som under 1900-talets första årtionden pågick

Halmslöjd i Osby. Christianstads läns hemslöjdsförening 1959.

inom folklivssfären. Jag tar utgångspunkt i folklivsforskaren och fältarbetaren Louise Hagbergs artikel Julhalm och juldockor (1921). Analysen kretsar dels kring karaktären på det material som låg till grund för artikeln, material som finns bevarat på de svenska folkminnesarkiven, dels kring den forskning som bedrevs med utgångspunkt i materialet. Slutligen förs en diskussion kring hur materialet kan användas idag. Vilken kunskap om forna tiders liv och leverne kan vi erhålla ur materialet och forskningen om det? Vilka teoretiska perspektiv formade insamling och forskning och hur kommer detta till uttryck i Louise Hagbergs forskargärning? Vilken kunskap krävs av dagens forskare för att nalkas material på nytt?²

Inspirerad av den representationskritiska debatten som fördes på 1980-talet och framåt och som delvis fortsatt i en posthumanistisk diskussion om kunskapsproduktion har jag sökt fruktbara sätt att analysera artikeln Julhalm och juldockor (se t.ex. Frykman 2012,

Åsberg m.fl. 2012). Grundtanken i etnologerna Billy Ehns och Barbro Kleins numera klassiska *Från erfarenhet till text* (2007)³ är att ingen vetenskaplig verksamhet är fri från subjektiva och kulturbundna processer. *Från erfarenhet till text* är att betrakta som en del av den representationskritiska debatt där etnografens skrivande roll placerades i centrum och där man genom granskningar av etnografiska texter ville visa hur rätten att företräda De Andra etablerades och vidmakthölls. En artikel som fick stor genomslagskraft var antropologen James Cliffords *On Ethnographic Authority* (1983), där han diskuterar hur forskare etablerar auktoritet hos kollegor och läsekrets. En något senare publikation inom samma genre är antologin *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* (1986), resultatet av en samling seminarier kring den etnografiska textframställningen. Till *Writing Culture* bidrog James Clifford med artikeln *On Ethnographic Allegory*. Utgångspunkten där är att etnografiskt skrivande är allegoriskt både till innehåll och till form, det utgår ifrån, framkallar och skapar mening med hjälp av andra berättelser (Clifford 1986:98–100). Även Georg E. Marcus och Michael M. J. Fischers *Anthropology as Cultural Critique* (1986) kretsar kring textframställning och representationsproblematik. Det är dessa arbeten som inspirerat mig att göra en analys av Julhalm och juldockor och att undersöka Louise Hagberg som forskare och författare.

Fältarbetaren och folkminnesforskaren

Louise Euphrosyne Hagberg (1868–1944) var anställd vid Nordiska museet i fyrtio år. Hon startade sin karriär som sekreterare och premierades nio år efter avslutad anställning med titeln hedersdoktor av Uppsala universitet. Sin tid vid Nordiska museet startade hon år 1891, 23 år gammal, som extra ordinarie amanuens (sekreterare) åt Artur Hazelius. I hans anda hade redan under 1890-talet resor

med dokumentationer av allmogen börjat göras, och Hagberg kom att bli en av dem som arbetade vidare i denna tradition. Under åren 1912–1929 företog hon omfattande resor för att tillvarata muntliga traditioner om tro och sed. Sammanlagt reste hon ut på 38 fältarbeten i 17 av de svenska landskapen (Gustafsson 1992).

Femton av sjutton extra ordinarie amanuenser på Nordiska museet var vid 1900-talets början kvinnor. En av de två männen var Nils Edvard Hammarstedt, som senare tillträdde en intendenttjänst och skapade avdelningen Arkiv för svensk folkkännedom på Nordiska museet, senare kallat Hammarstedtska arkivet. De två sista åren av sin tjänstgöring efterträdde Louise Hagberg Hammarstedt som förståndare för folkminnessamlingen (Skarin Frykman 2010). Hagberg tog stort intryck av Hammarstedt och var en av dem som anammade de survivalteoretiska fruktbarhetsteorier, vilka Hammarstedt introducerade i den nordiska forskarkretsen (Hagberg 1937:8).

Louise Hagberg hade goda språkkunskaper, men ingen akademisk utbildning. Hon var född i en kulturell och lärd elit (Klein 2013:132), hennes mor, grevinnan Louise von Schwerin, var av adlig börd och hennes far, Jakob Theodor Hagberg, var professor i nyuropeisk språkforskning vid Uppsala universitet. Hennes bror var redaktör för *Aftonbladets Brokiga Blad* och dess halvveckoupplaga, i vilka Hagberg anordnade kulturella pristävlingar och skrev ett flertal artiklar under sina verksamma år.

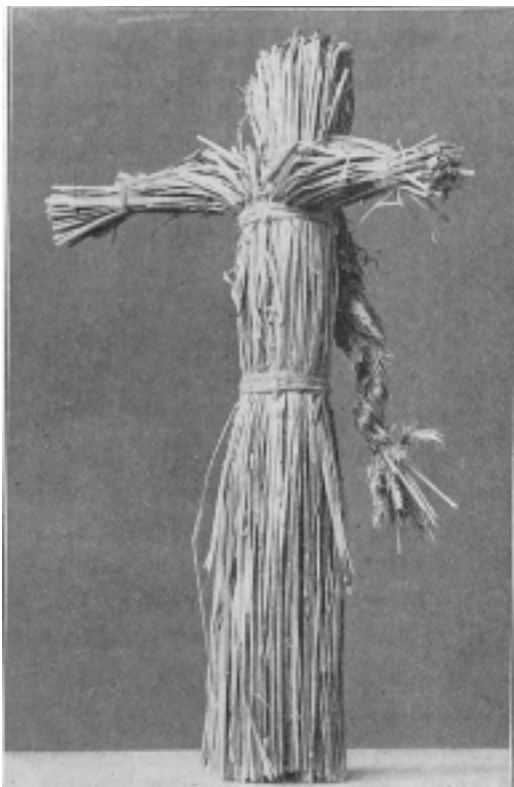
Sammanlagt publicerades över femtio artiklar författade av Louise Hagberg i tidskrifter, dagstidningar, festpublikationer, föreningsblad med mera. Majoriteten av artiklarna skrev hon för *Fataburen*, Nordiska museets årsbok, där jag funnit 18 artiklar i hennes namn. I *RIG*, som vände sig till en något snävare läsekrets av forskare och vetenskapligt belästa, publicerades Hagberg däremot endast vid nio tillfällen. Hon skrev

en bok om påskhögtiden (1920) och 1937 publicerades hennes stora verk *När döden gästar*, ett monumentalt arbete på närmare 700 sidor om seder och bruk vid begravning. Under en lång tid arbetade hon också med ett verk om julgranens historia, som hon tyvärr aldrig hann avsluta före sin död. Artikeln Julhalm och juldockor publicerades i *RIG* 1921, som den första av Hagbergs artiklar i denna tidskrift. Artikeln bjuder på ett jämförelsevis omfattande teoretiskt resonemang och utgör inte något typiskt exempel på Hagbergs publikationer, som är övervägande beskrivande och där de teoretiska resonemangen oftast är få. Därmed är dock inte sagt att hon insamlade och författade fri från teoretiska antaganden, vilket analysen av Julhalm och juldockor kommer att visa.

Hagberg var inte ensam om att skriva om seder knutna till julen. Julfirande har alltid intresserat folklivsforskare och det fanns under Hagbergs verksamma tid ett stort material insamlat. År 1905 utgav Hammarstedt ett tryckt P.M. för uppgifter angående Julfirande och därmed sammanhängande folkseder. De många frågelistor om julfirande som följde på Hammarstedts P.M. vittnar om att detta utgjorde ett vitalt ämne inom nordisk folklivsforskning. Tio av Hagbergs artiklar berör just julfirande, och i den arkivsamling hon själv upprättat överväger material om julens seder tillsammans med uppgifter om seder kring döden. Genom att ta del av artiklar och litteratur om julfirande kan man se att beskrivningar av denna tradition på många sätt utgjorde en egen genre. Visst beteende och vissa element, som till exempel lekarna och julkärven, återfinns i de flesta beskrivningar. Varför just dessa beskrevs och hur de förklarades är nära knutet till dåtidens forskningsteoretiska antaganden.

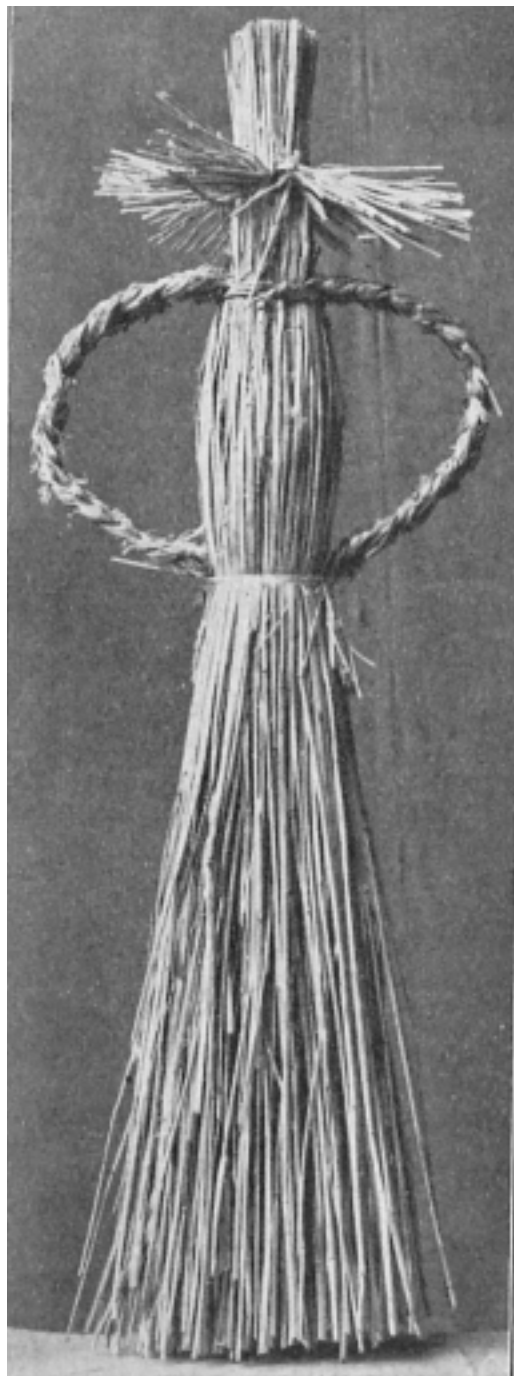
Evolutionismen och diffusionismen

Det tidiga 1900-talets kulturforskning präglades framför allt av två vetenskapliga skolor, evolutionism och diffusionism, med var

Julgoppa. Håbol Sn, Dalsland. H 535 mm. Nordiska Museet.

sitt perspektiv på kulturens förändring och utveckling. Mycket förenklat hävdade diffusionismen att alla likartade kulturelement i olika geografiska områden hade samma ursprung. Enligt den evolutionistiska modellen menade man istället att alla kulturer genomlöpte samma utveckling från lägre till högre former. Av detta följde att man menade sig kunna rekonstruera äldre kulturstadier inom den egna västerländska kulturen genom att studera så kallade primitiva folk, som inte hunnit lika långt i den kulturella utvecklingen. Gemensamt för dessa båda vetenskapsinriktningar var dock att de arbetade med en kulturhistorisk metod, ofta med ett ytterst bräckligt historiskt underlag. Enligt etnologerna Åke Daun och Orvar Löfgren (1973) renodlades sällan dessa skolor. I äldre nordisk forskning möter man därför ofta en blandning av evolutionistiska och diffusionistiska resonemang.

Jultuppa. Hedesunda Sn, Gästrikland. H 765 mm. Nordiska Museet.

Både evolutionister och diffusionister sökte ursprungliga kulturelement och utgick oftast från ett föremåls form för att fastställa dess

plats i utvecklingskalan eller på spridningskartan. Men det var inte endast den materiella kulturforskningen som påverkades av dessa teoretiska antaganden. Även forskning om den andliga kulturen tog intryck av dem och det är ur studier av andliga element som survivalteorin tog form. Mot de materiella lämningarna svarade här så kallade survivals eller relikter (Tillhagen 1999:110–112).

En av de mest framträdande inom den survivalteoretiska skolan var kulturevolutionisten Sir Edvard Tylor (1832–1917). Ett av Tylors viktigaste metodiska hjälpmedel bestod just i läran om survivals eller relikter. Han menade att det i en kultur alltid finns en hel del beståndsdelar vilkas existens endast kan förklaras som lämningar, relikter, från tidigare kulturperioder. Han menade att man vid studiet av dessa relikter kan få en inblick i kultureernas hela tillväxt och utveckling. Tylor antog att vuxna människors tro och riter levde kvar i förändrad form i exempelvis barnatro och barnlek, men menade att ofta är det bara i spillror eller skärvor som man kan påträffa denna äldre tro. Forskarens uppgift blir då att försöka sätta ihop skärvorna, och att eventuellt ersätta de bortfallna bitarna, för att kunna se åtminstone konturerna av det ursprungliga mönstret.

Den survivalteoretiker som mest kom att influera de nordiska forskarna var den tyske folkloristen Wilhelm Mannhardt (1831–1880). Mannhardts utgångspunkt var att sederna utgjorde de mest konstanta elementen i folktraditionen, och han menade att de många olika seder som kan observeras i samband med årshögtiderna, livets högtider och arbete i jordbruket var bleknade rester av en tidigare fruktbarhetskult (Brück 1983). Mannhardt koncentrerade därför sin forskningsinsats till studiet av seder och föreställningar knutna till växtliv och åkerbruk (Bringéus 1976:37). Survivalteorin är också förknippad med en komparativ metod, då Mannhardt sände ut frågelistor över stora delar av Europa, bland

annat i Sverige. Hans frågor gällde tro och sed rörande skörden.

Sir James Frazer (1854–1941), engelsk religionsantropolog, tog upp samma tankegångar i sitt monumentala verk *The Golden Bough* (1890), men perspektivet var här mer omfattande än hos Mannhardt. Med hjälp av en mängd etnografiska data från hela jordklotet gjorde han vegetationskult till ett universellt fenomen. Men varken Mannhardts eller Frazers syfte var att studera spridningsproblem. De ville istället med utgångspunkt i de sentida traditionerna finna de äldsta kulturstadierna. I de strån som skördefolket sparade på fältet såg Mannhardt inte bara en tom sed eller ett upptåg, utan en rest av ett forntida offerbruk till sädesanden som hade tagit sin tillflykt till de sista stråna. Man lät de sista stråna stå kvar på rot som ett offer för att garantera en god skörd inför kommande år, eller för att fånga och döda sädesanden och tillgodogöra sig dennes kraft (Svensson 1969:39).

Folkloristen Alan Dundes menar att survivalteoretikernas forskning byggde på en devolutionistisk premiss, vilken innebar att man ansåg att tiden gjort ett förstöringsarbete och att traditionen utsatts för vittring och fall (Dundes 1986). Dundes gör oss uppmärksamma på att för Hagberg och hennes samtida var utveckling något eftersträvansvärt och nödvändigt, men samtidigt uppfattades utvecklingen som en förstörande kraft. Etnologen Nils-Arvid Bringéus skriver i *Människan som kulturvarelse* (1976) att det var just den devolutionistiska premissen som fick fart på insamlingsarbetet, eftersom man fick bråttom med att samla in det som utvecklingen höll på att förstöra (se även Klein 2013). Bringéus påpekar också att ända in på 1940-talet präglades folklivsforskningen i Sverige av evolutionistiska strömningar sprungna ur antropologers arbeten i utomeuropeiska samhällen och av de survivalteoretiska fruktbarhetsteorier som introducerats i Norden främst via Hammarstedt (Bringéus 1976:37).

I den evolutionistiska och survivalteoretiska andan, som Hagberg arbetade i, var således rekonstruktion den ledande principen (Brück 1983). Man sökte bland allmogekulturen efter uråldriga kulturelement av vilka man sedan rekonstruerade förkristna seder och bruk. Målet var att rädda och sprida kunskap om den försvinnande allmogekulturen som antogs ha länkar till hednisk forntid. Här kan iakttas två olika nivåer eller målsättningar inom dåtidens forskning. Dels ville man bevara något som höll på att försvinna, dels ville man bekräfta att det man kämpade för att bevara hade ett så gammalt ursprung som man antog. Dessa båda nivåer var ohjälpligt sammanbundna med varandra, de kan sägas ha varit varandras förutsättningar (Lilja 1999:122). När jag i det följande skall granska Julhalm och juldockor kommer detta att framgå.

Beskrivningarna och förklaringarna

Artikeln Julhalm och juldockor är fjorton sidor lång (s. 33–47), tvåspaltad och har femtioen hänvisningar. Den har sexton illustrationer (s. 34–43) av fotograferade juldockor och en tecknad illustration av leken ”ta juletpuppen”, från Rudbecks *Atland* (1689, se Eriksson 2002). Artikeln har en akademisk prägel. Texten är växelvis abstrakt och konkret, vilket innebär att vissa termer i artikeln har ett stort betydelseomfång, till exempel ”tradition” och ”helighet”, medan andra termer är konkreta och pekar på en viss sak eller ett visst beteende, bland annat ”halmdocka från Nätra”. Texten är dessutom vetenskaplig, vilket mängden av fruktbarhetsteoretiska termer pekar på. Tonen är didaktisk och Hagberg skriver ofta: ”så var det”, ”så gjorde man”, ”har sin betydelse” och så vidare. Eftersom Hagberg för att underbygga sina resonemang hämtar uppgifter från ett brett kunskapsområde ger texten också ett lärt intryck. Texten har dessutom en objektiv och en officiös (allmängiltig) karaktär, vilket kombinerat med den distanserade tonen bidrar till en opersonlig prägel. Dock lyser passionen för det beskrivna igenom.

Hagberg inleder artikeln med att presentera bruket att täcka golvet med halm som en ”urgammal skandinavisk sed” (s. 33), och påpekar därmed indirekt att seden därför är värd att beskriva och dokumentera. Det verkar dock inte räcka endast med ett konstaterande av detta slag, utan ett av artikelns syften tycks vara just att bevisa att bruket är urgammalt. Strax därefter skriver Hagberg att ”halmtiden” alldeles försvunnit (s. 33). Här får vi en fingervisning om vikten av hennes forskning, någonting är på väg att försvinna och hon ger sig ut för att bevara detta. Som tur är finns det fortfarande personer som kan tillverka halmfigurer, och Hagberg skriver att det gäller ”att uppsöka dessa gamla och få dem att åt eftervärlden lämna prov på denna sin färdighet, innan de för alltid taga sin kunskap med sig i graven” (s. 33).

Retoriskt går Hagberg alltså tillväga så att hon först inleder med att den sed hon skall beskriva i artikeln har en lång historia och att den dessutom är på utdöende (vilket förklarar hennes motivation). Därefter beskriver hon tillverkning av juldockor, vilket möjliggör hennes senare jämförelser mellan dockornas form och storlek, vilket i sin tur utgör en förutsättning för den evolutionistiska kedja som ligger till grund för survivalteorin. Formjämförelserna tillåter också den koppling Hagberg gör mellan den sista kärven och juldockan, vilken automatiskt i artikelns senare del leder över till den survivalteoretiska fruktbarhetsteorin.

Artikeln i sin helhet kan sägas vara strukturerad kring tre moment som är nödvändiga för att bevisa att lekar med juldockor ursprungligen ”ha varit magiskt symboliska bruk, vilka iakttagits vid julen med avseende på årsväxtens återupplivande” (s. 46). I det första momentet ingår dels beskrivningen av tillverkningen av juldockorna, dels beskrivningen av en tänkt jul med julhalm, juldockor och jullekar. I det andra momentet diskuterar Hagberg juldockornas ålder och ursprung,

som hon ju måste etablera för hon skall kunna behandla lekarna som rester av forntida sed. Det tredje momentet är själva förklaringen av lekarna, deras ursprungliga betydelse. Till exempel så beskrivs i moment ett, utan förklaring och mycket noggrant, hur halmen breddes på stuggolvet (s. 38). Beskrivningen motiveras inte förrän sex sidor senare i moment tre där Hagberg skriver att ”jämnt och fint skulle den ligga på stuggolvet liksom ett rågfält. Och vad som hände med halmen på golvet, det hände även sedan med säden på åkern” (s. 44).

Skillnaden mellan beskrivning och förklaring är dock inte genomgående så tydlig som i detta exempel. Hagberg ger ibland förklaringar av det hon beskriver även i moment ett. Följande citat är ett exempel på det:

Tvenne andra uppländskor (juldockor) /.../ äro i likhet med gästriklandsgumman något ålderdomligare än sin övriga kamrater, så har till exempel deras kjortlar till stor del fått behålla axen (s. 35).

Med den diffusionistiska metoden försökte man genom utbredningsstudier bestämma kulturers och kulturelements relativa ålder och ursprung. I det citerade avsnittet har Hagberg först påstått att två uppländska juldockor är något ålderdomligare, och i meningens andra sats ger hon direkt en förklaring till varför hon anser dem vara av ett äldre utförande.

Vi behöver alltså inte läsa igenom flera sidor text för att få en förklaring, vilket vi måste göra när det gäller flera andra av de beskrivningar och påstående Hagberg gör i textens första moment. Det finns dock en skillnad i förklaringar som förpassats till moment tre och de som finns instuckna i moment ett. Det är förklaringar med nära anknytning till den survivalteoretiska fruktbarhetsteorin som fått vänta till moment tre. Förmodligen beror det på att Hagberg först med hjälp av ett allmänt resonemang, med mer etablerade förklaringar, byggde upp en grund utifrån vilken hon senare argumenterade för fruktbarhetsteorin. För en

läsare av idag är det lättare att förkasta resonemangen i moment tre, där survivalteorin framgår, än dem i moment ett, där de teoretiska grundvalarna inte framgår med samma tydlighet.

I inledningen till *Etnologiska beskrivningar* skriver redaktörerna att de främst inriktar sig på avgränsade textpartier ”som skiljer sig från andra avsnitt genom att de med konkreta och tydligt återgivna detaljer sätter observerade händelser och föremål i centrum” (1989:10). Med en sådan definition på beskrivning skulle inte den del av artikeln Julhalm och juldockor som jag kallat beskrivningen, vara en beskrivning. Hagberg sätter ju inte observerade händelser i fokus. Å andra sidan kan jag i texten identifiera konkreta och tydliga detaljer. Vidare skriver man i *Etnologiska beskrivningar* att ”beskrivningens kärna är ett här och nu, att den har ett bestämt objekt och dess början och slut är klart markerade” (1989:10). Trots att Hagberg beskriver något som inte längre går att observera och som således inte utgör ett här och nu, skapar de avsnitt jag kallar beskrivningar i Julhalm och juldockor en känsla av här och nu. Början och slutet i beskrivningarna är inte heller klart markerade, utan jag har funnit att gränserna mellan vad som kallas analytiska och beskrivande avsnitt ibland flyter samman och bildar en speciell typ av beskrivningsform där delförklaringar ingår.

I min granskning av Julhalm och juldockor har jag utgått ifrån att Louise Hagberg skrev sina artiklar inom en speciell genre styrd av specifika traditioner (Pratt 1986:27–28, se även 2008). Det är inte möjligt för mig att fullständigt karaktärisera den genre Hagberg arbetade inom, men jag ska i det följande göra några jämförelser med och visa på paralleller till texter författade av andra folklivsforskare.

Flera av de drag etnologen Billy Ehn (1989) identifierar som typiska för folklivsforskaren John Granlunds beskrivningar har jag även funnit i Hagbergs. I Julhalm och juldockor,

liksom i Granlunds beskrivningar, blandas olika framställningsformer. I ett avsnitt berättar Hagberg hur det var och hur man gjorde, i ett annat redovisar hon historiskt material från när och fjärran och i ett tredje generaliserar hon utifrån det redovisade materialet. Vid en första granskning kan artikelns utformning synas inkonsekvent, men en jämförelse med vad Ehn fann som typiskt för Granlunds stil visar att konsekvensen inte ligger i stilen, utan i syftet med det beskrivna, i att nå målet och bevisa tesen. På så vis kan man säga att teorin, som styr syftet, också styr stilvalen och skrivsätten.

Etnologen Annick Sjögren skiljer på *summerande* och *specifika* beskrivningar (1989:105–115). Hon skriver att den summerande beskrivningen kännetecknas av ett generaliserande språk, där det som skildras används som en modell av, eller ett exempel på, många liknande fall. Den specifika beskrivningsformen skildrar enstaka händelser och bygger (tydligare än den summerande beskrivningen) på författarens egna observationer och erfarenheter. Sjögren menar att dessa beskrivningsformer var vanliga inom etnologisk forskning på slutet av 1900-talet. Troligen fick den specifika beskrivningen, som ett metodiskt redskap att illustrera teorier med, fotfäste inom etnologisk forskning först efter det att Hagberg skrev Julhalm och juldockor. De teorier utifrån vilka Hagberg och hennes samtida arbetade främjades tydligen inte av specifika beskrivningar av upplevda iakttagelser, eftersom man endast iakttog rester så låg tyngdpunkten istället på att rekonstruera, alltså på att summera de iakttagna resterna.

Artikeln Julhalm och juldockor karaktäriseras just av sina summerande beskrivningar. Kanske är det inte förvånande med tanke på att sederna Hagberg beskriver krävde en slags rekonstruktion för att kunna beskrivas. Beskrivningarna kunde alltså inte bygga på direkta personliga erfarenheter. Å andra sidan använde Granlund specifika beskrivningar,

trots att även hans fokus låg bakåt i tiden. Skillnaden tycks vara den att Granlund tog avstamp i nutiden, och som Ehn skriver använde Granlund nuet som ”en yta som genomborras i en djupdykning efter ursprung och innebörd” (1989:49). Granlund skriver i presens. Hagberg däremot skriver i imperfekt och startar sin resa mot det ursprungliga någonstans i slutet av 1800-talet. Nuet är endast intressant för henne i den mån det uppvisar survivals, vilket det inte verkar göra eftersom hon inledningsvis skriver ”det nu utdöda” bruket.

Metoden i en summerande beskrivning, skriver Sjögren, åstadkommer distans i texten samtidigt som den inger förtroende. Avståndseffekten framkallas av författarens frånvaro i beskrivningen, och förtroendet byggs upp av hänvisningarna till det rika empiriska materialet och ofta av en neutral, saklig ton (1989:114). Det är tydligt att avståndet till det studerade både i tid och rum utgör en förutsättning för den form Julhalm och juldockor har. Det är en text med intima samband mellan teoretiska utgångspunkter, stilval, skrivsätt och etablerandet av auktoritet som forskare och författare.

Publikerna och auktoriteten

Jag skrev tidigare att en av ingångarna till en textgranskning är att söka de strategier som författaren använder för att etablera auktoritet. I det följande skall jag granska Julhalm och juldockor ur det perspektivet. Ordvalet och språket i artikeln är lättfattligt, och därför luras läsaren att tro att det är ett enkelt sedkomplex Hagberg beskriver. Naturligtvis kan det ha varit så att Hagberg själv uppfattade det som självklart och lättöverskådligt. Å andra sidan var hon införstådd i de teoretiska resonemangen kring sedernas antagna betydelse. Hon använde sig av ett väl utarbetat sätt att sortera materialet, och kanske förutsatte hon att läsaren kände till gängse forskningsteori. Språkets enkelhet står dock i stark kontrast till de krångliga kopplingar och associationer

hon gör i artikeln och demonstrerar på så vis att hon behärskar det svåra hon valt att undersöka och skriva om. Språkvalet kan också vara beroende av vem artikeln vänder sig till. Tidskriften *RIG*, där Julhalm och juldockor publicerades, var i första hand riktad till en kulturhistoriskt intresserad och vetenskapligt skolad läsekrets. Samtidigt kan Hagbergs samlade publikationer kategoriseras som beskrivande. I texten Julhalm och juldockor synliggörs mötet mellan de två inriktningar dåtidens forskning hade, dels målet att *bevara*, dels målet att *förklara*, de inriktningar jag tidigare påstod inte kunde separeras.

Vad är det då hon berättar med sin artikel, och för vem berättar hon vad? Antropologen James Clifford skriver att varje berättelse alltid innehåller andra berättelser (1983). Han menar att man omöjligt kan beskriva någonting utan att beskriva någonting annat, omedvetet eller inte. Dessutom är texter riktade någonstans, de har både avsändare och mottagare och de förhåller sig intertextuellt till andra texter (Nylund Skog 2011). Det är dessa tankegångar jag tagit fasta på när jag tänkt mig tre olika publikur, grupper av läsare, för artikeln Julhalm och juldockor.

Om allmogen, de Hagberg skriver om, hade möjlighet och lust att läsa artikeln skulle de kunna uppfatta Julhalm och juldockor som en historia om delar av deras liv. Hagberg berättar för dem hur de gör och hur de gjorde. Hon berättar varför de gör det. Hon berättar även vilka av deras seder och bruk som de utför ”rätt” och vilka de missuppfattat och således utför felaktigt, icke ursprungligt. Lilja skriver att forskarna utgick ifrån att de visste mer om folkkulturen än vad folket själva gjorde (1999:120). Effekten av den historia Hagberg berättar om allmogens liv är tveeggad. Samtidigt som hon ökar värdet av delar i deras förflutna påpekar hon indirekt att de inte förstår varför de leker med juldockor eller breder ut halm på stuggolvet. Om de hade förstått sederna och känt till deras ursprung

Juldocka. Östervåla, Uppland. H 120 cm. Nordiska Museet.

hade ju inte Hagberg behövt rekonstruera dem. Man kan säga att inför allmogepubliken tar Hagberg på sig rollen av lärare och upplysare och artikeln fungerar som ett slags handbok för hur de bör utföra sederna och hur de bör tolka dem.

Den historia Hagberg berättar för den akademiska världen är en annan. För dem tycks hon vilja visa att det hon valt att beskriva har sin plats inom de rådande teorierna och att

det arbete hon gjort är av värde. På samma gång som hon beskriver seden i sitt ”rätta” sammanhang, beskriver och etablerar hon sin egen kunskap. I artikeln visar hon också att hon tagit del av utländsk forskning, att hon är beläst och berättigad en fortsatt plats i forskarkretsen. Genom att använda de teorier som är gällande inom folklivsforskningen signalerar hon gemenskap med andra aktiva inom samma område, och bidrar också till att etablera dessa teories riktighet. Annorlunda uttryckt skriver hon in sig i folklivssfären och reproducerar sin maktposition.

Det är inte enbart till forskarkretsen hon signalerar gemenskap utan också till dem som tillhör samma samhällsklass och kulturella grupp som hon själv. Till sin egen kultur berättar hon snarare en historia om sig själv än en om allmogen, eller en om teories riktighet. Genom att hon betraktar allmogens seder som ett gemensamt kulturarv, grundat på idén att allmogen ligger efter i utvecklingen och därför bevarat ålderdomliga drag, etablerar hon också indirekt skillnaderna mellan hennes grupp och allmogen. Artikeln bekräftar på så vis att Hagberg och hennes likar har kommit längre i den kulturella utvecklingen.

Trots att dåtidens forskningsteorier gjorde gällande att personen var oviktig och trots att författarens närvaro i Julhalm och juldockor alltså inte var önskvärd, kan man i texten skönja henne ibland. På ett ställe skriver Hagberg att åttioåriga Brita Fernström ”var helt bekymrad över den halm” hon fått när hon på uppdrag av Nordiska museet skulle tillverka en ”jultypa” (s. 34). Med denna kommentar berättar Hagberg implicit för läsaren att hon själv talat med folk om det hon beskriver. Hon etablerar att hon varit där. Hon skriver inte att hon deltagit när ”jultyppan” och andra juldockor tillverkades, men hon får oss att tro att så var fallet. Kanske är beskrivningen av tillverkningen av juldockorna också nödvändig för den fortsatta typologiseringen av juldockor, där hon utgår ifrån tillverkningsättet och

formen. Detta innebär att personen Hagberg i någon mån måste finnas med i texten för att den ska kunna uppfylla de teoretiska kraven och för att hon ska kunna etablera auktoritet som forskare hos läsaren.

Hänvisningarna och materialet

Artikeln Julhalm och juldockor är, som nämnts, fjorton sidor lång och har femtioen hänvisningar. Trettioen av dessa är till Nordiska museets folkminnessamlingar och resterande till tryckta källor, så som verk av Sir James Frazer och Wilhelm Mannhardt, men även kulturhistorikern Gunnar Olof Hyllén-Cavallius (1818–1889), juristen och poeten Richard Dybeck (1811–1877) samt vetenskapsmannen Olof Rudbeck den äldre (1630–1702) är återkommande i noterna. En jämförelse med andra artiklar skrivna vid samma tid visar att dessa mäns verk för fler än Hagberg utgjorde den huvudsakliga kunskapskällan.

Hagbergs hänvisningar till Nordiska museet är alla till det ämnesordnade arkivet, som består av avskrifter från insamlat material vilka alltså är ordnade ämnesvis. Materialet Hagberg hänvisar till är från skilda håll i Sverige. I de fall hon hänvisar till eget insamlat material är detta ifrån Uppland och Skåne. De flesta av originalanteckningarna från vilka uppteckningarna (excerpterna) i ämnesarkivet är avskrivna finns bevarade i Hammarstedts arkiv. Det går att ifrågasätta om man verkligen kan kalla originalanteckningarna i Hammarstedts arkiv för original. När jag jämförde excerpter med originalanteckningar fann jag inga ytterligare tillägg i originalen. Arkivsamlingen består av en blandning av renskrivna meddelarbrev och renskrivna fältanteckningar. Alltså utgör även originalen ett redan sorterat material och därför är uppteckningarnas förändring från original till ämnesordnade excerpter inte så stor som man skulle kunna tro. Den främsta gallringen tycks istället ha skett när

man formulerade frågor för utskick och/eller fältarbete, och när man renskrev de inkomna uppgifterna.

Däremot verkar det uppenbart att Hagbergs artikel inspirerat folkminnesforskare att ställa frågor angående de ämnen hon behandlar i sin artikel. Materialet kring julhalm och juldockorna har ökat märkbart efter det att artikeln skrevs. Så finns bland annat stora mängder excerpter insamlade av Anna Arvidsson under 1930-talet, varav flertalet av dessa direkt strider mot Hagbergs resonemang i artikeln. Några av meddelarna i excerpterna av Arvidssons uppteckningar menar till exempel att de tror att seden att tillverka juldockor är en nymodighet. Flera minns inte att man gjort sådana i deras barndom, men att de i vuxen ålder stött på bruket. Kan detta bero på att Anna Arvidsson ställt en ny typ av frågor, olika dem i Hammarstedts P.M., eller har Hagberg och hennes samtida låtit bli att samla in minnen som talade emot de rådande teorierna om föreställningar, seder och bruk som kvarlevor av förkristen kult?

Louise Hagberg gjorde ett stort antal fältarbeten vintertid runt om i Sverige under en trettioårsperiod. Av hennes anteckningar och uppteckningar från dessa resor finner man att jullekar alltid var ett ämne hon samlade in material om. I en bunt med delrubriken Blandade avskrifter m.m. i kapseln jul i Louise Hagbergs arkivsamling fann jag följande uppteckning som jag anser vara typisk för hur de ser ut:

Uppteckningar angående julhalm, halmdockor o.d. gjorda i Nätra s.n, norra ångermanland, okt 1919. Om halmdockor. I min barndom brukade far och mor på julkvällen sitta och berätta, hur de hade det förr till jul. och då berättade de bland annat att de hade brukat göra halmdockor till jul, som de hade något roligt med. De gjordes av råghalm, men något annat mindes jag icke om det. Det är så fasligt länge sedan. (Sagesman: farfaren Jonas Norgren i Hummelvik, Nätra, f. därstädes d.15 aug.1848.)

Här kan man se att Hagberg frågat efter vad som hände förr, hur man *brukade* göra, inte hur man *gör*. Hon har även frågat efter typen av halm som brukades och förmodligen också om det var någon speciell kärve de sparat för ändamålet. På den frågan har meddelaren inte haft något svar. I Louise Hagbergs kvarlåtenskap och i hennes privata arkiv finns också brev från meddelare runt om i landet med beskrivningar av jullekar. Flera av dessa brev visar på en tydlig teoretisk influens och man kan även genom svaren skönja hur den fråga de besvarat kan ha lytt. En meddelare skriver:

Några gamla jullekar som förr var vanliga å julkalassen i ungdom, och vars ursprung kan ledas tillbaka till längesedan svunna tider, förekomma knappast numera. De undanträngas av den allt upptagande dansen samt tydligt utifrån kommande sällskapslekar./.../ För många år sedan voro dock en mångfald sådana lekar synnerligen populära.⁴

Kanske har Hagberg här frågat om meddelaren vet något om ursprunget till de jullekar han beskrivit. Om inte, så var denne meddelare väl medveten om vad som eftersöktes. Han var också oroad för utvecklingens förstörelse och ifrågasatte om de moderna danserna kunde vara något att studera eftersom de hade trängt undan de efterfrågade jullekarna med all sin ursprunglighet. Materialet i sin helhet, både det från Hagbergs arkiv och det som finns i det ämnesordnade arkivet, visar på tydliga influenser från dåtidens forskningsteoretiska idéer. Materialet som Julhalm och juldockor bygger på är alltså inget ”rent” material, utan istället starkt format av forskningens krav och av tidsandan (Klein 2013, Lilja 1996; 1999:120, Skott 2008).

Rekonstruktionen och källkritiken

Inledningsvis nämnde jag att rekonstruktion var den ledande principen för dåtidens forskare. I det följande ska jag koncentrera mig på rekonstruktionen i Hagbergs arbete.

Med utgångspunkt i ett avsnitt i artikeln Julhalm och juldockor vill jag illustrera hur Hagberg genom att beskriva jullekarna också förklarade deras ursprung. När hon beskriver lekarna placerar hon dem samtidigt i ett survivalteoretiskt ramverk och rekonstruerar därmed också den tänkta utvecklingskedjan. Hagberg skriver:

I likhet med julbocken och julkorset fick halmdockan ofta sin plats under julbordet, där hon förblev till julen var förbi, när som hon ej togs fram till allehanda lekar och upptåg. Gammal som ung roade sig med halmdockorna, man låg i halmen och kastade juldockan emellan sig, och den som då ej kunde ta den när den kom kastades, utsattes för mycken försmädelse (s. 38).

Inte i någon av de av Hagberg hänvisade excerpterna, eller i några andra jag stött på när jag sökt efter dessa, framgår det att både gammal och ung lekte dessa lekar. Däremot berättar meddelarna i excerpterna att de lekte dessa lekar som barn. Varför drar då Hagberg slutsatsen att även gamla lekte? Är det för att hon tänkte sig att lekarna ursprungligen utfördes av vuxna i en hednisk sed? Längre fram i texten beskriver Hagberg en av de lekar ”man roade sig med” och som beskrivits redan av Rudbeck.

Juldockan ställdes på golvet och så lade sig en person ned på ryggen, så att hon kom att stå bakom hans huvud. Han skulle därefter kasta upp benen och med fötterna ta dockan och så kasta henne framåt och därvid slunga henne så långt fram han förmådde (s. 38).

Hagberg skriver ”hon” om juldockan, eftersom hon tidigare i artikeln påstått att även juldockor med maskulina beteckningar, till exempel ”jultuppen” och ”julbocken”, är senare varianter av den ursprungliga halmfiguren, den feminina juldockan. I den excerpt Hagberg hänvisat till i det ovan citerade avsnittet står det:

Julhalmen brukades öfverallt, och däruti lekte barnen under det kvällsmaten iordningsgjordes. Bland lekarna var det en som kallades att ”ta juletpuppen”.

I excerpten framgår alltså tydligt att det är barn som leker, men det bryr sig inte Hagberg om att nämna. Hon skriver vidare:

Hur dockan därvid föll hade sin stora betydelse, ty förmedelst henne kunde man i vissa fall utforska framtiden. Föll dockan med huvudet utåt, varslade det om dödsfall och tvärtom att familjen i det nya året skulle tillökas en ny medlem. Lyckades man kasta dockan ut genom dörren, skulle den önskan man därvid uttalade gå i fullbord (s. 38).

I den hänvisade excerpten, som är relativt omfattande och beskriver ett flertal jullekar, står det:

”Kasta julbock”. Man lade sig på rygg cirka 3 a 4 steg från den öppna dörren med fötterna mot denna, satte en av halm förfärdigad ”bock” tätt intill huvudet, kastade upp benen bak över huvudet, grep bocken med täpspetsarna och kastade ut honom genom dörröppningen. Om detta lyckades, gick vad man tänkte eller önskade sig under det man kastade i uppfyllelse.

Hagberg har visserligen konstaterat att den ursprungliga juldockan getts flera olika namn, men är verkligen ”halmbocken” och ”juldockan” samma sak? Har de samma betydelse? Kan denna ”han” vara en fruktbarhetsgudinna? Vidare står det i samma excerpt att ”flickorna utförde denna lek annorlunda”. Återigen är det alltså så att Hagberg utgått från ett generaliserat ”man”, och tydligen är detta ”man” baserat på en person av manligt kön. Hagberg skriver vidare att man även försökte ”att med fötterna kasta dockan upp mot taket, varvid den var duktigast som fick den högst” (s. 38). I den här hänvisade excerpten står:

”Fulln” vreds ihop till huvud. Sen lade vi oss på rygg och tog de där dockorna mellan fötterna och kastade dem upp mot taket. Den, som var vigast, fick dem högt och han var duktigast förstås.

Återigen en ”han” och ett annat namn på juldockan. När Hagberg beskriver den här julleken är den alltså en generalisering utifrån flera källor. I de olika hänvisade excerpterna berättar

tas ibland att det var barn som lekte, i andra fall att det var en person av manligt kön, och i vissa fall understryks också att kvinnor lekte på ett annorlunda sätt. Dessutom benämns i excerpterna föremålet som leken lektes med vid olika namn. Hagberg konstruerar alltså ett generaliserat ”man” och en generaliserad lek. Ett kronologiskt förlopp organiserar framställningen och det dramatiserade berättandet utifrån en generaliserad sed ger oss intrycket av en helhetsbild, ett allmänt bruk. Intresset för seden i sig leder till att människorna och de sociala relationerna försvinner i framställningen och seden tycks leva sitt eget liv.

Samtidigt som leken beskrivs, får den sin betydelse med hjälp av Hagbergs tolkningar, vilka är grundade i det survivalteoretiska idékomplexet och teorin om den sista kärvens fruktbarhet. Hon skriver:

Halmdockan torde sålunda en gång i tiden ha utgjort en personifikation av sädens livskraft, ett slags sädesgudomlighet, och de med henne företagna, ursprungligen rituella lekarna torde också en gång ha varit magiskt symboliska bruk, vilka iakttagits vid julen med avseende på årsväxtens återupplivande (s. 46).

Varje företeelse i artikeln byggs upp på liknande sätt som denna jullek, och därefter kopplas de skilda fenomenen samman med hjälp av fruktbarhetsteorin. Det är som rester av fruktbarhetsriter, eller som fruktbarhetsymboler, de berättigas plats i artikeln. Här kan vi konstatera att trots att materialet som artikeln bygger på var starkt färgat och format av gängse forskningsteoretiska idéer, så har Hagberg när hon skapat text av materialet förvrängt det ytterligare. Jag tror inte att det är en medveten handling från Hagberg sida. Det är snarare som om verkligheten inte riktigt passade teorin. Eftersom Hagberg ansåg att den verklighet hon studerade bestod av survivals, som ju till sin natur var förvrängda, behövde hon också rätta till dem för att de skulle kunna förklaras och beskrivas i enlighet med den roll teorin ansåg att de haft. Samtidigt kan vi iaktt

en viss tveksamhet hos Hagberg, i citatet ovan skriver hon att halmdockorna ”torde sålunda en gång i tiden ha utgjort en personifikation av sädens livskraft” och ”lekarna torde också en gång ha varit magiskt symboliska bruk”.

Som vi sett framträder dåtidens forskningsideal tydligt både i texten och i materialet. När Hagberg diskuterar julens halmfigurer och den sista kärvens betydelse för fortsatt god skörd i samma stycke, måste vi känna till survival- och fruktbarhetsteorierna för att förstå resonemanget. Materialet är hopplöskat från varierande källor och geografiska områden och är insamlat utifrån samma teorier som hon arbetar efter i artikeln. Det tycks som om anledningen till att källorna förekommer i texten är att de kan användas för att peka på slutsatsen. I positivistisk anda verkar varje källa i artikeln tas för absolut sanning. Det är således mycket sällsynt att Hagberg för en diskussion angående relevansen hos materialet. Vid ett tillfälle gör Hagberg dock en reflektion över sitt material. Hon vill i ett avsnitt visa att tillverkning av juldockor har en mycket lång tradition och hon pekar därför på att de förekommit i kväden från 1600-talet och i en bild i Rudbecks *Atlant* (1689). När hon sedan jämför dessa med de juldockor som tillverkats för Nordiska museets räkning och de som Nordiska museet tidigare insamlat ser hon flera paralleller. Bristen på material oroar henne något men hon påpekar att om större bildmaterial från 1600-talet hade funnits att tillgå, ”hade nog även än större överensstämmelse mellan de olika seklernas dockor kunnat påvisas” (s. 39). I nutida forskning skulle detta faktum förmodligen hindra från mer långtgående slutsatser, men som Hagbergs kommentar visar utgjorde bristen på material inget hinder för henne att fortsätta sitt resonemang. Det grundläggande förhållningssättet till materialet delade hon med alla andra verksamma inom samma område, och därför togs detta för givet. Forskarna visste vad de sökte och upptecknarna och sages-

männen skulle ofta bara verifiera forskarnas kunskap (Lilja 1999:125). I den survivalteoretiska anda som omfattade Hagberg och hennes kollegor utgick man ifrån att seder och bruk bland allmog, som inte längre tycktes fylla någon funktion, utgjorde historiska kvarlevor från tidigare förkristna föreställningar, seder och bruk.

I *Källkritiska problem inom etnologisk forskning* (1975) skriver Nils-Arvid Bringéus om kompilat, det förfaringssätt varigenom man plockar ihop och sammanför material ur andras skrifter, vanligen utan självständiga synpunkter. Avsikten med ett kompilat är ofta att öka detaljrikedomen och förtydliga, och vad som saknas på ett ställe hämtas på ett annat. Bringéus skriver också att kompilering har utvecklats till en vetenskaplig metod som används för att till exempel presentera något på ett ursprungligt stadium. Hagbergs förfaringssätt i Julhalm och Juldockor liknar i mycket ett kompilat. Vi vet inte vilket område hon hänvisar till, ibland talar vi om en skandinavisk sed, ibland om en svensk och ibland hämtar hon uppgifter från exempelvis Uppland. Avslutningsvis i artikeln hänvisar hon även till europeiskt material från Tyskland och England, och då undrar man om det hon beskriver till och med kan tänkas vara europeiskt, alltså inte en ”urgammal” skandinavisk sed. Kompilatmetoden har också som konsekvens att tiden suddas ut. I den ena stunden befinner vi oss i 1800-talets Sverige, i nästa ögonblick tillsammans med Rudbeck på 1600-talet och plötsligt är vi på hednisk tid.

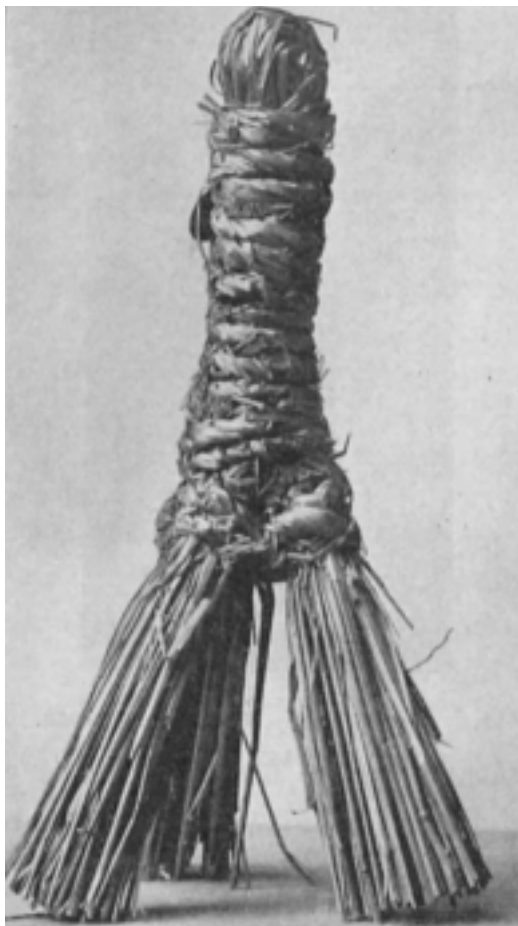
Antropologen Ulf Hannerz skriver att på samma sätt som det anses ha ett egenvärde att bygga upp ett fullständigt vetande om världens flora och fauna har det betraktats som önskvärt att samla kunskap om mänsklighetens alla livsformer (1983, se även Daun 1982). Med sitt arbete bidrog Louise Hagberg till detta kunskapsinsamlade, till att bygga upp det förråd av kunskap som våra folkminnessamlingar idag utgör. När man poängterar

denna aspekt av hennes arbete understryker man också indirekt det bevarande draget i Hagbergs forskning. Det är alltså drivkraften att beskriva och sprida kunskap som blir mest framträdande, men som jag skrev tidigare tycks Hagberg inte ha kunnat beskriva, och bevara, utan att också bli tvungen att förklara varför det hon beskrev var värt att bevara. Således var det etnografiska arbetet vid början av 1900-talet nära sammanbundet med de grundläggande teoretiska tankegångarna.

Forskningsgenrer och allegorier

I den här artikeln har jag visat att det material Julhalm och Juldockor bygger på omformades av Hagberg för att passa de teorier hon arbetade utifrån. Materialet anpassades efter den språkliga och stilmässiga genre inom vilken hon verkade. Redan det material Hagberg insamlade var färgat och format av tidens strömningar och av de personer från vilka Hagberg insamlade uppgifterna. Vi kan konstatera att vid varje steg i forskningsprocessen har materialet ändrat form. Alltså var det inte bara i texten eller när Hagberg gjorde en text av materialet som forskningsteoretiska idéer gjorde sina avtryck på materialet. Med James Clifford (1986) går det att förstå Julhalm och Juldockor som allegorisk. Texten förutsätter andra texter, teoretiska och kulturella, och framkallar andra, beroende på läsare och sammanhang.

Med utgångspunkt i artikeln Julhalm och Juldockor har jag visat att forskningsprocessens alla led från fältarbete till färdig text formats av teoretiska antaganden. Hur Hagberg som person förhöll sig till dessa har varit svårare att utröna (jfr Klein 2013:134). Det framgår dock i vissa avsnitt i Julhalm och Juldockor, samt i andra texter författade av Hagberg, att hon inte fullständigt tycks ha accepterat de survivalteoretiska fruktbarhetsidéerna. De få explicita teoretiska resonemangen i hennes texter och tveksamheten uttryckt i ord som *torde* och *troligen* behöver dock inte bero

Julpytta. Dalsland. H 35 cm. Nordiska Museet.

Julbock ("julapytta") från Knäröd i Halland. Nordiska Museet.

på att hon inte höll med om teoriernas riktighet. Det kan också vara uttryck för en viss blygsamhet och brist på självkänsla som forskare, samt ovilja att ifrågasätta auktoriteter.

Att Hagbergs främsta forskningsinsats bestod i att bevara och sprida kunskap om seder och bruk på utdöende, snarare än att utveckla teorier, kan alltså bero på flera saker. En orsak kan vara att Hagberg var kvinna. Visserligen fanns under Hagbergs verksamma tid ett flertal kvinnor anställda vid Nordiska museet, men få av dem avancerade till högre tjänster på samma sätt som männen gjorde (Klein 2013). Inte heller var de lika ofta publicerade som sina manliga kollegor (Meurling 2007). Bland Nordiska museets kvinnliga anställda

utmärker sig Hagberg genom att oftare än de andra kvinnorna skriva artiklar som publiceras. Detta kan förklaras med hennes akademiska och adliga uppväxt och det faktum att hon förblev ogift och barnlös.

Agneta Lilja har påpekat att de meddelare eller upptecknare som lade stor möda på sina bidrag och var följsamma och tjänstvilliga också gjorde sig oundgängliga (1999:130). Hon skriver att "ju mer oundgängliga de blev och ju fler värdefulla uppteckningar de producerade, desto större frihet tilläts dem/.../desto mer motstånd kunde de göra mot makten" (1999:130). Huruvida en sådan logik är applicerbar på Louise Hagberg är svårt att säga.

Hennes bidrag till Nordiska museets folkminnessamlingar var ovärderligt, samtidigt var hon en forskare som per definition skulle ha större kunskap än en meddelare. I egenskap av både upptecknare/fältningsarbetare och forskare stod hon med ett ben i varje läger. Kanske gjorde det hennes position än mer kringskuren än om hon enbart tillhört den ena gruppen.

Oavsett Hagbergs ambivalenta position visar hennes enorma arbetsinsatser att det var en livsgärning. Hon tycks inte enbart ha levt och verkat inom folkminnessfären utan även för den; uppenbarligen fann hon det synnerligen viktigt och brådskande att samla in och sprida kunskap om seder och bruk som var på väg att försvinna (Klein 2013:136). Jag menar att Hagbergs förtjänst som folkminnesforskare ligger i hennes idoga insamlingsverksamhet snarare än i de teoretiska resonemangen. I sin helhet visar hennes gärning också på självständighet. I de avsnitt där hon resonerar kring survivalteorin kan man naturligtvis spåra inflytandet från Hammarstedt och andra lärda män, men det inflytandet utsträckte sig till fler än Hagberg och säger egentligen väldigt lite om hennes relation till Hammarstedt som vetenskaplig auktoritet. Det säger desto mer om folklivssfären vid denna tid och om det maktspel som pågick där.

Lika omfattande som evolutionismens, diffusionismens och survivalteorins genomslag var, lika omfattande har kritiken varit (Bringéus 1991, Brück 1983). Bland andra kritiserade folklivsforskaren Albert Eskeröd survival- och fruktbarhetsteorin med sin avhandling *Årets äring: Etnologiska studier i skördens och julens tro och sed* (1947). Han menade att survivalforskarna misstolkat ut-sagorna i de uppteckningar de använt och att de dessutom byggt upp teoretiska luftslott på ett alltför tunt underlag. *Årets äring* är dock, oavsett den vassa kritiken, ett exempel på att man kan använda det material som Hagberg och hennes samtida insamlade på ett annat sätt än vad de själva gjorde. Som jag hoppas att

denna artikel visat krävs dock förberedande arbete och en stor kännedom om hur och med vilka frågeställningar och utgångspunkter det en gång insamlades. Detsamma gäller dock alla former av material, såväl samtida internetkällor som intervjuer utförda på 1980-talet, skönlitterära verk från 2000-talet, som historiska biografier. Sådillvida är det folkminnesmaterial som finns bevarat vid våra arkiv lika (o)problematiskt och (o)tillgängligt som allt annat forskningsmaterial. Att det kan användas för nya och intressanta frågeställningar framgår också i de numera många exempel på studier utförda med utgångspunkt i äldre folkminnesmaterial. Dessa undersökningar visar på vad som kan åstadkommas genom att återvända till det material som Hagberg och hennes samtida med sådan iver samlade in – och som än idag utgör basen i våra ständigt växande och unika samlingar.

Susanne Nylund Skog, forskare, docent i etnologi
 Institutet för språk och folkminnen
 Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala

Noter

- 1 Folkminnesarkiven benämns även traditionsarkiv och folklivsarkiv. I denna artikel används genomgående termen folkminnesarkiv.
- 2 Jag vill tacka Katarina Ek-Nilsson för kommentarer på artikeln, som är en omarbetning av min uppsats i etnologi från 1993 med titeln Louise Hagberg som forskare och författare. En granskning av artikeln Julhalm och juldockor och dess underlag.
- 3 *Från erfarenhet till text* publicerades första gången 1994 och har sedan dess tryckts i flera upplagor. Texten cirkulerade dessförinnan som stencilerat häfte i den etnologiska undervisningen vid Stockholms universitet och på andra platser.
- 4 Del av brev under osorterat material i F3:2. Brevet börjar Gamla lekar och upptåg vid jul och andra högtider. De uppgifter å gamla jullekar m.m. som härnedan komma att lämnas äro hämtade från södra Vadsbro Härad i norra Västergötland.

Referenser

Arkiv

Folkklivsarkivet i Lund

Institutet för språk och folkminnen:

- Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala
- Dialekt- ortnamns och folkminnesarkivet i Göteborg
- Dialekt- ortnamns och folkminnesarkivet i Umeå

Nordiska museet, Stockholm:

- Folkminnessamlingens ämnesordnade arkiv
- Hagbergs arkiv
- Hagbergs kvarlåtenskap
- Hammarstedts arkiv

Litteratur

- Bringéus, Nils-Arvid 1975: *Källkritiska problem inom etnologisk forskning*. Lund: Småskrifter från etnologiska sällskapet.
- Bringéus, Nils-Arvid 1976: *Människan som kulturvarsel. En introduktion till etnologin*. Malmö: Liber förlag.
- Bringéus, Nils-Arvid 1991: Debatten om Wilhelm Mannhardts fruktbarhetsteorier. *RIG* (1):7–23.
- Brück, Ulla 1983: Swedish studies of custom. A Theoretical Perspective. *Trends in Nordic tradition research. Studia Fennica* 27:83–93.
- Clifford, James 1983: On Ethnographic Authority. *Representations* 1(2):118–146.
- Clifford, James 1986: On Ethnographic Allegory. I: Clifford, James and Marcus, Georg E. (red.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Clifford, James and Marcus, George E. (red.) 1986: *Writing Culture. Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Daun, Åke 1982: *Etnologi. Ett perspektiv på människors kultur*. Stockholm: Institutet för folkklivsforskning.
- Även i 1982: Birgit Arrhenius (red.): *Humaniora i samhället. Tio inlägg om humanistisk forskning*. Lund: Liber förlag.
- Daun, Åke och Löfgren, Orvar 1973: *Etnologiska metoder. Ett arbetskompendium*, 2:a uppl. Lund.
- Dundes, Alan 1986: Den devolutionistiska premissen i folkloristisk teori. Stockholm: Institutet för folkklivsforskning. Även i *Journal of the Folklore Institute* VI:5–19.
- Ehn, Billy 1989: John Granlund som beskrivare. I: Ehn, Billy och Klein, Barbro (red.): *Etnologiska beskrivningar*. Stockholm: Carlssons.
- Ehn, Billy och Klein, Barbro 2007 (1994): *Från erfarenhet till text. Om kulturvetenskaplig reflexivitet*. Stockholm: Carlssons.
- Ehn, Billy och Klein, Barbro (red.) 1989: *Etnologiska beskrivningar*. Stockholm: Carlssons.
- Eriksson, Gunnar 2002: *Rudbeck 1630–1702. Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige*. Stockholm: Atlantis.
- Eskeröd, Albert 1947: *Årets äring. Etnologiska studier i skördens och julens tro och sed*. Stockholm: Nordiska museet.
- Frykman, Jonas 2012: *Berörd. Plats, kropp och ting i fenomenologisk kulturanalys*. Stockholm: Carlssons.
- Gustafsson, Hjärdis 1992: Med karameller och entusiasm som trollmedel. Om folkklivsforskarens Louise Hagbergs arbete på 1920-talet. Uppsats för påbyggnadskurs. Stockholm: Institutet för folkklivsforskning.
- Hagberg, Louise 1920: *Gammal tro och sed i Sveriges bygder. Påskhögtiden*. Råsunda: Handpresstryckeriet.
- Hagberg, Louise 1921: Julhalm och juldockor. *RIG* 4:33–47.
- Hagberg, Louise 1937: *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Hannerz, Ulf 1983: *Över gränser. Studier i dagens socialantropologi*. Lund: Liber förlag.
- Klein, Barbro 2000: Foreigners, Foreignness, and the Swedish Folklife Sphere. *Ethnologia Scandinavica* 30.
- Klein, Barbro 2013: Women and the Formation of Swedish Folklife Research. *Journal of American Folklore* 126(500):120–151.
- Lilja, Agneta 1996: *Föreställningen om den ideala upp-teckningen*. Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.
- Lilja, Agneta 1999: Kollektiva beskrivningar och individuella berättelser. I: Bergquist, Magnus och Svensson, Birgitta (red.): *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Marcus, Georg E. and Fischer, Michael M. J. 1986: *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Meurling, Birgitta 2007: Höga klackar och foträt forskning. Kvinnliga forskares position vid universitet. I: Eldén, Åsa och Westerstrand, Jenny (red.): *Guts and Glory*. Festskrift till Eva Lundgren. Uppsala: Uppsala universitet.
- Nylund Skog, Susanne 1993: Louise Hagberg som forskare och författare. En granskning av artikeln Julhalm

- och juldockor och dess underlag. Uppsats för påbyggnadskurs. Stockholm: Etnologiska institutionen.
- Nylund Skog, Susanne 2011: Rörliga rötter. Intertextualitet och diaspora i en judinnas levnadsberättelse. I: Marander-Eklund, Lena och Östman, Ann-Catrin (red.): *Biografiska betydelse. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Möklinta: Gidlunds förlag.
- Pratt, Mary Louise 1986: *Fieldwork in common places*. I: Clifford, James and Marcus, Georg E. (red.): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Pratt, Mary Louise 2008 (1992): *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. London and New York: Routledge.
- Sjögren, Annick 1989: Summerande och specifika beskrivningar. I: Ehn, Billy och Klein, Barbro (red.): *Etnologiska beskrivningar*. Stockholm: Carlssons.
- Skarin Frykman, Birgitta 2010: Louise Hagberg. I: Hellspong, Mats och Skott, Fredrik (red.): *Svenska etnologer och folklorister*. Uppsala: Kung. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Skott, Fredrik 2008: *Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919–1964*. Göteborg: Institutet för språk och folkminnen.
- Svensson, Sigfrid 1969 (1966): *Introduktion till folklivsforskningen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Tillhagen, Carl-Herman 1999: *Våra folkminnen. En "dagbok" över ett folks liv*. Stockholm: Carlssons.
- Åsberg, Cecilia, Hultman, Martin och Lee, Francis (red.) 2012: *Posthumanistiska nyckeltexter*. Lund: Studentlitteratur.

SUMMARY

Allegory and Authority

A discussion about folk life material and research at the beginning of the 1900

The Swedish Folk life archives host a rich source of knowledge about the 18th and 19th centuries.

The sources are important subjective records of people's experiences and traditions, created within a specific scientific framework. This article explores research conducted within this framework. It offers knowledge on the conditions of the so called Folk life sphere. The article takes its starting point in the work of the folk life researcher and fieldworker Louise Hagberg and her article *Julhalm och juldockor* published in *RIG* (1921). The analysis is concentrated on the form of the text and its empirical base; material from the Swedish folk life archives, primarily the one at the Nordic

museum. The aim is to follow the process from field to text, from how the material was collected, organized, filed, analyzed and to how it was presented in print. How does Hagberg establish authority as a researcher with the help of her article? How does she present the material and how does she discuss its credibility? The article explores the difficulties involved in working with the material, as well as the possibilities it offers as unique records of times, places, notions and traditions that no longer exist in any other way. It offers insight into the complexities and richness of the material, as well as some tools for analyzing it today.

Identitetens språk

Styrningsdilemman i minoritetspolitik

Nadja Nieminen Mänty och Mats Börjesson

The idea of a politics based upon group identity, as opposed to interest, reform or ideology, has entered the public consciousness of a number of democratic states over the last two decades. It has become the subject and source of contrasting hopes and fears for political actors and thinkers alike (Kenny 2004, preface).

Året 1999 beslutade den svenska riksdagen att erkänna fem språkliga och kulturella grupper som svenska nationella minoriteter. Detta var en följd av att Sverige anslutit sig till Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter samt till den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk. De fem nationella minoriteterna är judar, romer, samer, sverigefinnar och tornedalingar och minoritetsspråken är jiddisch, romani chib, samiska, finska och meänkieli. Europarådet och minoriteterna riktade kritik mot Sveriges genomförande av de minoritetspolitiska åtagandena, vilket ledde till bland annat lagändringar och nya lagar som trädde i kraft i januari 2010. Särskilt barnens rätt till att utveckla en kulturell identitet och minoritetsspråket lyfts fram. Därutöver åtnjuter finska, meänkieli och samiska särskilda rättigheter inom respektive språks förvaltningsområde, där enskilda bland annat har rätt att använda språken vid myndighetskontakter (*Regeringens proposition* 2008/09:158). I dessa processer har ett nytt så kallat politikområde konstruerats.

Sedan 2010 har de politiska och lagliga ändringarna kartlagts i myndighetsutredningar, forskning samt av minoriteternas gräsrotsorganisationer. Implementeringen av

minoritetspolitiken uppges fortfarande vara bristfällig, men de olika parterna beskriver särskilt samverkansaspekten vara lyckad i avseende att öka minoriteternas möjligheter att påverka (Rapporter från Riksdagen 2011/12: RFR11). Denna typ av samverkan mellan beslutsfattare, myndigheter, forskning och det som brukar betecknas som det civila samhället, tycks vara ett generellt honnörsord i samtida politik. Sådana samverkansprojekt har ofta identitets- och rättighetspolitiska ingredienser – inte sällan uttryckt som en erkännandets politik (Calhoun 1994, Kenny 2004, Kymlicka 1995, Lukes 1997, Taylor 1995).

Vi väljer en ingång där politikområden ses som en arena av samverkan, där makt och vetande pågår. Styrningens utformning, utövning och övervakning görs av parterna i samproduktion (Miller & Rose 2008, Rose 1999a, Rose 1999b). Härifrån försöker vi identifiera och undersöka vilka talordningar som är förutsättningar för det politiska arbetet, samt vilka effekter detta diskursiva och organisatoriska arbete kan tänkas få.

Identitetspolitik i ett fritt samhälle

Vi menar att det finns ett helt fundamentalt ideologiskt dilemma (Billig 1988) i en modern liberal stat: identiteter måste få definieras spontant av enskilda och grupper – samtidigt som opinionsbildning är väsentlig. Välfärdstater behöver ständigt arbeta med legitimitetsfrågor genom att bland annat involvera och föra dialog med dem som politiken riktar sig till (Pettersson, Dahlstedt & Plymoth 2012).

Minoritetsspråksfältet har visat sig vara ett tydligt exempel på denna logik.

För att politik ska kunna bedrivas och grupper tilldelas rättigheter måste politikens subjekt kategoriseras. Kategoriseringsarbetet är alltid en normativ verksamhet, då kategorins innehåll talar om hur man bör vara för att kvalificera sig och alternativa versioner lämnas utanför. Inom många samhällsområden såsom politik och myndighetsutövning finns ett nära samarbete mellan vetenskap, professionell expertis och politik vad gäller kategoriseringar som antas vara objektiva och resultatet av mätningar, kartläggningar eller undersökningar, vilket mynnar ut i att åtgärder kan vidtas och att politik kan bedrivas (Börjesson, Palmblad & Wahl 2005).

Med utgångspunkt i Foucault, särskilt styrning genom governmentality (Foucault 1993, 2008a, 2008b), intresserar vi oss för de tekniker som används för att skapa praktiker som försöker forma och mobilisera individer och grupper viljor, behov och livsstilar. Analytiskt motiveras detta av de teoretiska utgångspunkternas betoning på en sorts indirekt styrning; i liberala demokratier byggs det önskvärda medborgarskapet upp genom reglering av frihet, vilja, val och solidariteter. I det ideala medborgarskapet ligger en förväntan om individens eget ansvarstagande – att genom egen styrning bli förnuftiga, riskundvikande medborgare som lär sig att kalkylera, beräkna och utvärdera sig själva. Här har också sedan Foucault bildats en hel teoritradition (Cruikshank 1999, Dean 1999, Foucault 2008b, Rose 1996, Rose 1999b).

I ett liberaldemokratiskt samhälle måste staten respektera medborgarnas autonomi samtidigt som uppgiften fortfarande är att styra. Medborgarna, de rättighetsinnehavande individerna, skiljer sig i intressen, behov och värderingar, vilket både identifierar dem samt binder dem samman med andra. Men för att gruppbaserad politik ska kunna bedrivas, måste människor faktiskt identifiera sig med

grupper. Styre handlar i detta avseende om att agera utifrån gruppernas dynamik snarare än mot den. Rose kallar detta för *government through community*, där upplevelser, känslor och identifikationer är en väsentlig del av en sådan diskursiv produktion av gemenskaper (Rose, 1999b).

Framtidspolitik behöver hålla sig med en historieskrivning. Detta skapar, i ett framtidsorienterat samhälle, angelägenheten att ändra företeelser i nuet – med sikte på framtiden (Aronsson 2004). Berättelser och kategoriseringar på minoritetsspråksfältet har visat sig vara fylliga när det gäller pendländet i historisk tid. Vår tid förefaller vara generellt upptagen med historiska uppgörelser. Både nationellt och internationellt har vi de senaste årtiondena kunnat bevittna en mängd offentliga ursäkter riktade till olika grupper (Barkan 2000, Celermajer 2009, Hastie 2009, Nobles 2008). I en svensk kontext har frågan i hög grad handlat om att belysa statens övergrepp på individer genom att ifrågasätta insatser, problematisera de värderingar och kategoriseringar som dessa har byggt på eller helt enkelt markera mot en historiskt förankrad ignorans och okunskap. Mest uppmärksammas har kanske frågan om tvångssteriliseringar varit (Jönsson 2000) och på senare tid har även de vanvårdade barnhemsbarnens situation utretts (Sköld 2011). Till detta bör också läggas museernas repatrieringar av mänskliga kvarlevor, och de historiska uppgörelser som ligger i detta. Museiutställningar har använts som sätt att bearbeta historiska trauman eller som ett sätt för grupper att ta makten över framställningen av dem själva (Silvén 2006). Det har handlat om att ta tillvara på berättelser som i det förflutna har tystats ned. En omfattande politik har även ägnats åt att bearbeta befolkningsgruppers fördomar och okunskap (Berkhofer 1995, Börjesson 2011a, Sköld 2011). Vad gäller de nationella minoriteterna har den samiska gruppen fått en ursäkt för sättet som staten har behandlat dem (Åhnberg

1998) och på senare år har regeringen också initierat ett arbete kring en vitbok som rör övergreppen mot Sveriges romer (*Regeringen* 2011).

Också i individers och grupperas identitetspolitiska strävanden framstår bruket av det förflutna som allt viktigare. Vi intresserar oss därför för de sätt som historia används på för att rama in politikfältet och för att motivera införandet av den. På historiebruksområdet har numera en mängd studier kunnat visa på vikten av att kunna förhandla och framställa historien på specifika sätt – utifrån aktuell målsättning. Här förenar vi den foucaultianska traditionens arkeologi med den forskning under senare tid som går under beteckningen historiebruk – bägge söker en problematisering av samtiden med hjälp av historiografi och komparation (Clark 2004).

Vi ansluter oss också till en metodologi som intresserar sig för det uteslutna, det som definieras bort från det möjliga eller humana. Enligt Foucault är frånvaron en effekt av utestängningsprocedurer. Tankegången har vissa likheter med ett mera språknära förhållnings-sätt: genom att namnge något kommer alternativ med nödvändighet att definieras ut och osynliggöras (Billig 1996). Så snart en grupp eller ett fenomen har fått sitt namn och sin ramberättelse så kommer skuggor att falla över alternativa verklighetsbeskrivningar. I skuggan, i frånvaron, kan man så se de sanningseffekter som en etablerad ordning skapat – kätteri är resultatet av ortodoxi (Foucault 1993, Foucault 2011).

Det finns anledning att, utifrån det bredare teoretiska rastret, närma sig det enskilda fältets specifika logik genom att undersöka de kategoriseringar som görs på politikfältet. Vi intresserar oss för vilket innehåll kategorierna tillskrivs och hur de särskiljs från angränsande kategorier (Bowker & Star 1999) samt vilken kunskap och erfarenhet som kategorimedlemmarna antas ha. Potter (1996) benämner detta som *category entitlement*, det vill säga att via

sin kategoritillhörighet få legitimitet att uttala sig i vissa frågor. På samma sätt formas berättigandet för att tala för en grupp. *Community leaders* är människor som tillskrivs tillräcklig kunskap för att få föra en grupps talan (Potter 1996).

Vi intresserar oss på så sätt för vilka subjektspositioner som kategoribruk skapar. Genom att människor tilltalas eller kategoriseras som något skapas subjektspositioner, som de tilltalade tvingas att förhålla sig till. Olika tilltal skapar olika handlingsmöjligheter, förväntningar och krav på den tilltalade, att hålla sig inom eller bryta emot (Kendall & Wickham 1999). I och med att materialet är skriven text, är det omöjligt att säga någonting om hur människor förhåller sig till de erbjudna subjektspositionerna. Däremot kan vi säga något om just själva erbjudandet som politiken inbjuder till – samt ge förslag till vilka makteffekter dessa erbjudanden potentiellt kan få.

Minoritetspolitikens språk och plats(er)

I denna text analyseras material som är framtaget i anslutning till de minoritetspolitiska lagändringarna år 2010. Det handlar om material med en officiell myndighetsavsändare som på olika sätt utreder, beskriver och informerar om det minoritetspolitiska fältet.

Det empiriska materialet består av propositionen *Från erkännande till egenmakt*. Regeringens strategi för de nationella minoriteterna (Prop. 2008/09:158) samt dess förarbeten *Rätten till mitt språk* (SOU 2005:40) samt *Att återta mitt språk* (SOU 2006:19). Därutöver tillkommer ämnesrelaterat informationsmaterial som har publicerats av Länsstyrelsen Stockholm samt Sametinget, vilka har huvudansvar för att samordna det minoritetspolitiska arbetet samt att följa hur lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk efterföljs. Dessa källor består av informationsbroschyrer, en handbok samt en tidningsbilaga som distribuerades med *Da-*

gens *Nyheter* och *Dagens Samhälle* i januari 2012.

Det är inte avsändarna som står i fokus för analysen, utan snarare de grundläggande dragen som kan urskiljas i denna diskursiva praktik. Propositionen och SOU ger ramen medan broschyrerna, påstår vi, säger något om den politiska styrningskulturens arbete med helst myndighetsupplysning och informationsmaterial. Vi menar också att materialet hör hemma i en större helhet, att materialet vi studerat innehåller schablonberättelser som återfinns i åtskillig annan text med andra avsändare – exempelvis i forskningsrapporter, myndighetstexter och rapporter gjorda av olika minoritetsorganisationer. Detta gör att textmaterialet kan placeras in i en vidare politisk spridningslogik. Med foucaultianska termer kan man säga att syftet här är att visa på ”det återkommande”, det som förenar i vår tids politiska kultur på ett mera generellt plan (Deacon 2003).

De konkreta frågeställningarna för vår studie är: Hur används historia för att skapa framtidspolitik? Vilka kategoriseringar skapas inom politikområdet och vilka explicita och implicita förväntningar gällande medborgarskap riktas mot minoritetspråkstalarna? Hur organiseras politikområdet, givet det grundläggande dilemmat mellan demokrati och styrning?

Historiebruk – i strävan mot en bättre framtid

Att använda berättelser om det förflutna har visat sig vara en högst verkningsfull och rentav nödvändig väg till att legitimera politiska processer. Den förflutenhet som skapas i nuet blir en retorisk resurs för att staka ut den önskvärda framtiden – vilket i sin tur alltid bär med sig regleringar av medborgares viljor, målsättningar och känslor (Anderson 1983). Historiebruket får så styrningseffekter för framtidens samhälle och dess invånare. Den betydelsefulla historien, menar Aronsson,

skapar mening och legitimitet samt hjälper oss att hantera förändringar. Historieskrivningen är till detta en väg till att omsätta bilder av framtider. Detta är grundläggande för historiebruk, oavsett om det handlar om biografiska texter, politiska dokument eller akademisk produktion (Aronsson 2004:7).

Historiebruk generellt handlar ofta i sista hand om positioneringen att ”vi var här först”. Detta har visat sig ha stark retorisk kraft, som understryker vikten av att kunna formulera sin historia i ett långt spann. Utifrån ett politiskt perspektiv verkar betydelsen av det förflutna dessutom bli allt viktigare – olika händelser i Europa, exempelvis EU:s tillblivelse, kommunismens kollaps och krigen på Balkan har medverkat till att det förflutna och användningen av den, har fått stor uppmärksamhet (Fornäs 2012). I vårt material sammankopplas berättelsen om de nationella minoriteterna med Sveriges historia. I propositionen *Från erkännande till egenmakt* står att gruppernas ”nutida och historiska närvaro samt deras språk och kulturer behöver aktivt synliggöras i det svenska samhället som en del av vårt gemensamma svenska kulturarv” (Prop. 2008/09:119).

Men i materialet finns många exempel som tar upp att detta inte alltid har respekterats, vilket också fungerar som en legitimering av politikområdets införande. I en tidningsbilaga, som skickades ut med *Dagens Nyheter* i januari 2012, skriver den ansvariga ministern för minoritetsfrågor, Erik Ullenhag, så här:

Sverige har alltid varit ett land med flera språk och kulturer. Under de århundraden landet växte fram expanderade det över områden befolkade av norrmän, danskar, finnar, ester, samer, tornedalingar med flera. I perioder har tyska och franska varit dominerande inom handel och i eliten. Här bor också sedan länge en judisk och en romsk minoritet. De flesta av oss brukar uppröras över hur minoriteter behandlas i andra länder. Ursprungsbefolkningar runt om i världen har fördrivits, trakasserats och diskriminerats. Sverige är och ska vara en stark röst i världen för minoriteters rättigheter. Men

vi ska påminna oss om att minoriteter även i Sverige har drabbats och drabbas av fördomar och diskriminering. --- Vårt land har aldrig varit enbart svenskt, och kommer aldrig att bli det. Vårt land och vårt välstånd har byggts av människor från skilda kulturer och med skilda språk. Det är den grund vi står på, och den grund som vi bygger vidare på. Sverige ska vara ett land som fullt ut värnar minoriteters rättigheter (Bilaga DN, 2012:2).

Historieskrivningen om svenskhet håller inom nationell minoritetspolitik på att omdefinieras, vilket får effekter. Denna utsaga handlar visserligen om minoriteter, men också om svensk, nationell historia, där ett gemensamt berättande om Sverige som (paradoxalt nog) erkänner mångfalden. Här ifrågasätts föreställningarna om Sverige som enbart svenskt och på spel står Sverige som en trovärdig röst för mänskliga rättigheter. Frågan om vilka som var här först är central och legitimiteten för dagens situation söks i att de andra språk- och kulturgrupperna också har bebott Sverige under lång tid. I exemplet förutsätts homogena och intakta grupper, såväl svenskar som andra språkgrupper som existerat i obruten historisk linje. De andra språkgrupperna tillskrivs även delaktighet i uppbyggnaden av landet och dess välstånd, vilket ger dem rätt att vara i Sverige lika mycket som svenskarna. I ramkonventionen om skydd för nationella minoriteter definieras just historia som en viktig aspekt i utnämmandet av minoriteter som ska ha funnits i landet ”av hävd”, vilket gör historieskrivningen viktig och går före andra tänkbara kriterier, såsom gruppstorlek och behov, som också skulle kunna användas för att erbjuda stöd för att upprätthålla språk och kultur.

I citatet ovan ställs den svenska nationella berättelsen mot en fond av internationell historia, där övergrepp mot ursprungsbefolkningar skildras som vanligt förekommande. De svenska fördomarna och diskrimineringen framstår i relation som en mildare variant. Exemplet innefattar också en normativ utsaga om vad Sverige ska vara, nämligen ”ett land

som fullt ut värnar minoriteters rättigheter”, där den som vill vara en trovärdig samvetsröst också måste se efter sitt eget hus. Och även om utsagan konstruerar den svenska självbilden som självgod, så skapas berättaren som ett gott och självreflekterande subjekt som vet att fel begåtts men som strävar efter bättring.

I det sammantagna materialet finns gott om exempel på hur oförrätter, diskriminering och fördomar har drabbat minoritetsspråkstalare. Det historiska och storpolitiska kopplas ihop med de enskilda individernas liv och det förflutna blir en del av samtiden:

De nationella minoriteterna har under olika perioder varit utsatta och marginaliserade i det svenska samhället. Även övergrepp och kränkningar mot enskilda individer har förekommit långt in på 1900-talet bl.a. i form av rasbiologisk forskning, tvångsregistrering av etnicitet, kollektiva tvångsförflyttningar och avhysningar under statsmaktens försorg, tvångssteriliseringar och omhändertaganden (Prop. 2008/09: 158:33).

De historiskt begångna felen konstrueras inte som några olyckliga undantagsfall utan snarare någonting som förekommit i olika perioder, främst i det förflutna. Fokus ligger på vad minoriteterna utsatts för snarare än vem som varit förövare. Istället beskrivs händelserna med passivformer: minoriteterna har varit utsatta och övergrepp har förekommit. Men att staten inte stoppat detta, i exemplet har det skett med statsmaktens försorg, är ett återkommande tema i materialet. Exemplet rör ofta mötet mellan minoriteterna och ”det svenska” i form av välfärdsstatliga aktörer eller mer abstrakta samhällskrafter såsom skol- eller assimilationspolitik. I en informationsbroschyr från Länsstyrelsen i Stockholm intervjuas Lennart Rohdin, chef för enheten för minoritetsfrågor. Han berättar om hur barn tidigare bestraffades när de talade minoritetsspråk.

Barnen, som ofta bara kunde samiska eller finska, fick endast prata svenska i skolan och bestraffades fysiskt.

Och de fick lära sig att deras språk och kultur inte var värt något. – Det har satt sina spår och påverkat deras vilja och förmåga att upprätthålla språket och kulturen (*Nationella minoriteter – rättigheter och möjligheter*, 2010:3).

De problematiska mötena mellan minoriteterna och det svenska samhället vittnar om den svenska välfärdsstatens misslyckande med att ta hand om sina medborgare. I texten ovan är det barnens möte med skolväsendet som har satt spår. Förutom fysiska bestraffningar handlar exemplen om hur minoriteterna mötts av nonchalans, ointresse eller okunskap. Exemplet handlar om läkare, som avrått föräldrar från att lära barnen ett minoritetsspråk och kommuntjänstemän som inte förstått vikten av modersmålsundervisning. I exemplet ovan leder mötet till att både viljan och förmågan att upprätthålla minoritetsmarkörerna påverkas. På andra håll i materialet beskrivs mötena ha lett till skam. Men bara hos minoriteterna. Varken Sverige som nation och/eller de som förbjudit barnen att tala minoritetsspråk beskrivs som skamfyllda. Istället finns gott om exempel där uppsåt tonas ner. I den ovan citerade artikeln står också att det ”egentligen kanske inte alltid var så illasinnat menat men det fick stora konsekvenser och lämnade stora sår”. På så sätt kan de negativa konsekvenser som drabbat minoriteterna erkännas, utan att en syndabock krävs.

Berättelserna om de nationella minoritetsspråksgrupperna ringas in av den historiskt förankrade och ännu pågående processen av språkförlust. Med språkförlust menas, förenklat, att minoritetsspråken talas av allt färre människor, på allt färre domäner. Den leder så småningom till språkdöd (för en utförlig diskussion om språkförlust: se bland andra (Hyltenstam & Stroud 1991). Enligt materialet har de minoritetspolitiska åtgärderna tillkommit för att hejda denna process och för att språket så småningom ska återta förlorade domäner. Det kallas för språkrevitalisering (Huss 1999). Språkförlust beskrivs ha betydligt mer

djupgående konsekvenser än bara oförmågan att prata ett minoritetsspråk. I citatet med de bestraffade barnen länkades kultur och språk samman och där omgivningens behandling påverkade vilja och förmåga att fortsätta att tala språket. Den tredje komponenten, som i materialet beskrivs bli påverkad av språkbytesprocessen, är identitet.

Alla dessa beståndsdelar i en människas identitet har central betydelse för hur han eller hon uppfattar sig själv som individ, hur individen förhåller sig till sin familj och samhället, hur individen värdesätter sitt kulturella arv etc. Allt detta är av existentiell och känslomässig betydelse för den enskilde individen. Att kränka en annan människas språk eller kultur innebär även en kränkning av individen och hans eller hennes identitet (SOU 2006:19:59f).

I utsagan beskrivs språkets betydelse vara något större än enkom ett sätt att kommunicera. Det knyts samman med identitet, kultur och det kulturella arvet. I ljuset av detta blir den historiskt förankrade språkbytesprocessen ett stort problem. En effekt av historieskrivningen är att en individ kan ha ett modersmål som personen aldrig talat. I materialet benämns minoritetsspråket ibland med possessiva pronomen, trots att personer kan sakna kunskaper i det. Det centrala temat handlar om att ge dagens (och framtidens) barn och ungdomar en önskvärd framtid genom att ge dem tillgång till språket. Följande exempel återfinns i en artikel som handlar om en femspråkig förskola, Lilla Björn i Kiruna, som profilerat sig med språk och kultur.

Utövarna av meänkieli krymper från generation till generation. Det är oftast förskolebarnens far- och morföräldrar som talar språket.

– I och med att vi för språkarvet vidare så kan det också bli en slags upprättelse för den äldre generationen som många gånger fått känna på att språket inte varit välkommet att kunna (Bilaga DN, 2012:10).

Citatet konstruerar språkbytesprocessen som någonting pågående som påverkar minori-

tetsspråkstalare i generationer både framåt och bakåt. Den innehåller en framtidsvision, där barnen spelar stor roll – de ska få ta del av ett språkarv, men inte bara för att lära sig minoritetsspråket utan också för att skapa en retroaktiv upprättelse till de generationer som inte känt acceptans för sitt språk. På så sätt görs en generation till en brygga i skapandet av en historia med framtidsambitioner.

Kategoriseringar och identitetspolitik

De nationella minoriteterna kategoriseras som en del av det svenska kulturarvet och benämns i materialet återkommande som ”våra nationella minoriteter”, vilket kan läsas som ett possessivt uttryck. Att använda ”våra” skapar ett vi som inte ger rättigheter utöver det vanliga. Därför måste minoriteterna retoriskt skiljas från exempelvis kategorin svenskar och majoriteten. Minoriteterna beskrivs skilja sig åt från ”svenskarna”, men också från varandra. Till exempel varierar antalet talare, deras geografiska placering och spridning samt huruvida religionen har en betydelse för språk och kultur. Även gruppernas inre heterogenitet betonas ofta. Samtidigt bygger politiken på att dessa fem grupper särskiljer sig från alla andra kategorier – detta ligger i historien, eller rättare sagt i historieskrivningens effekter. Gruppernas existens understryks återkommande med siffror. I *En handbok för kommuner, landsting och regioner* står att läsa:

Den så kallade självidentifikationsprincipen innebär att varje individ själv avgör om hon eller han tillhör någon eller några av de nationella minoriteterna. I Sverige finns uppskattningsvis 20 000–25 000 judar, 50 000–100 000 romer, 20 000–35 000 samer, 450 000 sverigefinnar och omkring 50 000 tornedalingar. Någon exakt statistik finns inte eftersom registrering med etnisk tillhörighet som grund inte är tillåten i Sverige (*En handbok för kommuner, landsting och regioner*, 2011 s. 7f).

Trots att citatet slår fast att exakt statistik saknas så presenteras uppskattade siffror på hur många som kan tänkas identifiera sig med de

olika grupperna. Det visar på att det behövs åtminstone en vag siffra gällande gruppstorlek för att politikområdet ska få sin mottagare. I materialet pendlar framställningarna av den nationella minoritetskategorin mellan att handla om kollektiv respektive individuell tillhörighet. Enligt citatet är politikens utgångspunkt individernas egen identifikation med en kollektiv tillhörighet, snarare än en tvingande kategorisering. Men i de politiska texterna finns också bestämda kriterier för vilka som kan komma att kallas för nationella minoriteter. I fördelningspolitiska frågor kan inte fältet, av ordningsskäl, lämnas helt öppet för självdefiniering (Amft 1998).

Historiska kriterier måste, som vi sett, uppfyllas. Därutöver måste gruppen ha en religiös, språklig, traditionell och/eller kulturell tillhörighet och en uttalad samhörighet som avviker från majoriteten och en vilja att behålla den (Prop. 2008/09:158). Här ställs fältets två logiker, i ett ideologiskt dilemma (Billig 1988), mot varandra. Å ena sidan bygger politiken på självidentifikation samtidigt som politik handlar om att styra mot specifika, förutbestämda mål. Politikens uppgift blir då att få människor att individuellt välja kollektiva identiteter och skapa en vilja att styra sig mot de politiskt uppsatta målen (Rose 1996, Rose 1999b).

Politikens mål ger ytterligare indikationer på vad och hur åtgärdernas målgruppskategori antas vara. I materialet finns gott om exempel på att de nationella minoriteterna konstrueras som en problemkategori som förpliktigar medlemmarna till att vara hjälpbehövande. Den nya minoritetspolitiska strategin utnämner tre huvudsakliga mål. Åtgärderna ska leda till bekämpning av diskriminering, utsatthet och missgynnande, ge möjlighet till reellt inflytande och deltagande genom samråd med myndigheter samt skydda och främja språk och kulturell identitet (Prop. 2008/09:158). Det tredje målet uppnås främst genom att motverka språkbytesprocessen. Det handlar, som

vi sett, inte bara om att det finns problem kring att människor inte lär sig minoritetsspråk, utan också om de psykologiska konsekvenser som detta kan tänkas ge. Konsekvenserna påverkar också dem som av olika anledningar har slutat att använda språket och dem som aldrig lärde sig det överhuvudtaget. I en SOU-rapport citeras en samisk kvinna som berättar om sina känslor inför att inte ha lärt sig sydsamiska.

Ibland känns det otroligt tungt och jag har klivna känslor vad gäller språket, men som ett ljus i mörkret ser jag den positiva förändringen. Det blir aldrig för sent att lära sig något nytt. Vem vet, kanske kommer jag att lära mig mitt eget språk, sydsamiskan, någon gång i framtiden (SOU 2005:40:62).

Trots att personen inte talar språket benämns det som ”mitt eget språk”, vilket skapar minoritetsspråk som något ursprungligt, något som finns där oavsett språkkunskaper och som vid frånvaro lämnar spår hos kategori-medlemmarna. I materialet knyts sorg- och förlustkänslorna också ofta till vuxnas oförmåga att lära sina barn det som benämns som språkarvet. I materialet behöver barnen språket, men också tvärtom – även detta formeras diskursivt som en odelbar helhet. I den minoritetspolitiska propositionen står att barnen behöver språket för att kunna utveckla sin kulturella identitet samtidigt som ”för ett hotat språk utgör barns och ungdomars förbättrade språkkunskaper en ’livförsäkring’, eftersom barnen är språkets framtida kulturbärare” (Prop. 2008/2009:158).

Att återta ett språk kan, enligt materialet, vara förknippat med olika psykologiska hinder som inte alltid kan övervinnas utan hjälp. Särskilt i informationsbroschyrerna finns goda exempel på lyckad språkrevitalisering och tips på metoder att ta till. ”Språkspärren” är en sådan och det beskrivs som ett sätt att ”lyfta språket”, uppmuntra till språkanvändning och att ”få bort mentala spärar” som hindrar människor från att använda minoritetsspråket. I artikeln intervjuas språkkon-

sulterna Sylvia och Patricia, som jobbar med metoden och som också själva ”befinner sig i en revitalisationsprocess”.

Sylvia säger att hennes viktigaste uppdrag som språkkonsulent är att höja självförtroendet att tala samiska och att öka medvetenheten om språkets betydelse. Och Patricia fyller i: Alla behövs, alla som vill eller kan prata samiska, inte bara språkarbetarna (Bilaga DN, 2012:19).

Att båda de intervjuade i detta och de flesta andra exemplen själva inkluderar sig i kategorin nationell minoritet (eller som medlemmar av de olika språkgrupperna) ger dem ett kategoriavhängigt berättigande att tala. Att befinna sig i en revitaliseringsprocess ökar dessutom ytterligare rätten att uppfattas som trovärdig när man uttalar sig å gruppens vägnar. Här skapas en profession, där professionella hjälpare och deras metoder knyts till revitaliseringsprocessen. Metoderna baseras på olika inslag av kognitiv beteendepsykologi och vikten av rätt sorts medvetande och självförtroende betonas (Cruikshank 1999). Histo- rieskrivningen skapar de nationella minoriteterna som en kategori som riskerar att ha ett kollektivt dåligt självförtroende, åtminstone avseende sitt språk, kultur och identitet. Om bristen på språk beskrivs leda till besvär, så skapar möjligheterna av minoritetsspråksanvändningen en annan utveckling. Exemplet nedan handlar åter om förskolan Lilla Björn.

Genom att profilera oss vill vi stärka barnens självkänsla, ge dem en trygghet i sin egen identitet och få dem att känna hur värdefulla just de är som individer (Bilaga DN, 2012:10).

Att använda minoritetsspråk sammankopplas i det sammantagna materialet med självkänsla, tillit, trygghet och att känna sig värdefull. Men självkänslan och tryggheten verkar inte komma med vilken identitet som helst, utan genom identifikationen med en specifik kategori. Så laddas identiteten återigen med komponenter som tycks vara svåra att förhandla bort.

Samtida politik har gått från att hantera problem där de uppstår till att förebygga risker, speciellt när det kommer till barn (Parton 1999). Risken inom det minoritetspolitiska fältet är att barn inte lär sig språket och hämmas i sin identitetsutveckling, vilket är en risk som politiken måste försöka förebygga. För att dagens och framtidens barn inte ska riskera samma öde som barnen i de historiska exemplen, måste framtiden organiseras på ett nytt sätt, där barnens språk- och identitetsutveckling säkras och för att undvika mentala spärrar och dålig självkänsla. Detta positionerar medlemmarna till att aktivt ta ansvar och att vilja bli en del av lösningen genom att bland annat öka medvetenhet och självförtroende samt genom att återta och så småningom föra över språket till sina barn. Eller som en mamma uttrycker det i broschyren *Fem familjer*: ”Jag är stolt över att vara same, trots att andra försökte trycka ner mig. Och nu är det viktigt att ge barnen språket” (*Fem Familjer* 2011:12).

Styrningsdilemman, samråd och politisk organisation för framtiden

Historien om och kategoriseringen av de nationella minoriteterna används för att organisera ett politikfält vars strävan är att uppnå de för politiken uppsatta målen att bekämpa yttre negativ påverkan och att öka minoriteternas möjligheter till reellt inflytande. En av de nu lagstadgade arbetsformerna är samråd, då bland annat myndigheter, kommuner och ministrar träffar företrädare för minoriteterna och diskuterar minoriteternas situation. Erbjudandet om samråd är en vänligt utformad inbjudan till de nationella minoriteterna och en lagstadgad skyldighet för myndigheter och beslutsfattare. För att hjälpa igång verksamheten tillhandahåller Länsstyrelsen Stockholm och Sametinget broschyrer och handböcker till fältets olika aktörer. Startpunkten är samråd eftersom ”De nationella minoriteterna vet oftast själva

bäst vad de behöver och vill ha” (*Nationella minoriteter – Rättigheter och möjligheter*, 2010:4).

I exemplet vet minoriteterna *oftast* själva vad de behöver, vilket ger ett paternalistiskt intryck. Men det pekar också på den politiska utgångspunkten, där minoriteternas identifikation måste komma inifrån och mynna ut i den kategorisering som redan ligger i förutsättningen för denna politik. Att bjuda in minoriteterna till samråd fungerar som kommunikation åt två håll – det ger minoriteter en chans att kommunicera kring sina behov, men är också ett sätt för beslutsfattarna att sprida information. För att kunna styra behövs kunskap och genom denna kunskapsförande praktik konstrueras kunskapsobjektet (Rose 1999b).

I materialet finns definitioner och riktlinjer för vilka som kan fungera som samrådspartners. Ofta är det minoriteternas särskilda riksorganisationer, deras lokalföreningar och *community leaders* (Potter 1996) som ska föra gruppens talan. I det här fallet handlar det om människor som själva kategoriserar sig som minoriteter och som därmed får större trovärdighet i att uttala sig om kategoribundna frågor. Att politiken baseras på en samrådande logik får styrningen att i mindre grad uppfattas som just styrning. De civilsamhälleliga, icke-statliga organisationernas politiska betydelse ligger i deras förmåga att både kunna förmedla och mobilisera önskemål och problemformuleringar av människor ute på fältet, men också i deras kapacitet att verkställa olika typer av reglerande funktioner. Därmed går det inte att peka på en gräns mellan stat och civilt samhälle utan samråd kan ses som en förlängd del av den politiska styrapparaten (Cruikshank 1999, Rose 1999b, Sending & Neuman 2006).

Det officiella systemet är i sin implicita självkategorisering inlyssnande och samverkande för att kunna förbättra minoriteternas liv, på deras villkor. Den reformerade staten

tar spjörn från sitt förflutna, såväl i sitt historiebrev, i sitt kategoriseringsarbete som i sina styrningsförsök. I handboken för kommuner, landsting och regioner presenteras olika förslag på hur samråd bäst kan genomföras:

I det aktuella sammanhanget är det viktigt att förmedla att kartläggning sker eftersom man värnar minoriteternas språk och kultur, och att deltagarnas eventuella erfarenheter inom dessa områden betraktas som något positivt. Minst lika viktigt är att tydliggöra att det är helt frivilligt att delta. Den som inte är bekväm med att svara på frågor om sin bakgrund eller nuvarande situation ska inte känna någon press att göra det (*En handbok för kommuner, landsting och regioner* 2011:35).

Berättandet om erfarenheter är frivilligt, men inte förutsättningslöst – det ska handla om språk och kultur. Uppgiftsbeskrivningen men också organisationen sätter ramar för vad som är möjligt att säga och vem som ska vara med och säga det. I materialet finns exempel som påtalar vikten av att också söka sig utanför de nationella minoriteternas egna organisationer för att nå de idag oengagerade för att på så sätt skapa representativitet i samrådsgrupperna. Rättighetspolitik behöver människor som nyttjar sina identitetsknutna rättigheter. Förutom uppsökande verksamhet ska kunskap om minoriteterna och deras rättigheter spridas via informationsmaterial, kurser och så vidare. En del av vårt material består av just denna diskursiva praktik och informationen bör spridas till många adressater:

Syftet ska vara att synliggöra de nationella minoriteterna och sprida kunskap om minoritetsrättigheterna till beslutsfattare, tjänstemän och allmänheten. Det finns också ett behov av att sprida kunskap om de nationella minoritetsspråkens utsatta situation och påverka majoritetssamhällets förståelse för språkbevarande insatser (Prop. 2008/09:158:31).

För att politiken ska bli verksam krävs det rätt kunskap och en mentalitetsförändring hos samtliga parter. Myndigheterna måste ha tillräcklig kunskap, och likaså allmänheten, för

att skapa förståelse. Också minoritetskategorin ska utbildas om vikten av att revitalisera språk, kultur och identitet – och riskerna med att inte göra det. Råd om juridiska rättigheter betonas också, vilket kräver organisation. Genom att bjuda in de oengagerade och sprida information om hur minoriteter bäst kräver sina rättigheter ska också grupperna själva utbildas. Politikens utgångspunkt är den redan existerande gruppens behov, som kräver en viss typ av åtgärder. Samtidigt krävs också utbildning och kampanjer för att uppmärksamma andra – även gruppen själv – om dess existens och livsvillkor (Rose 1999b).

Detta skapar en praktik där myndigheter genom lag är skyldiga att kartlägga, utreda och informera minoriteterna om deras rättigheter och minoriteterna är moraliskt skyldiga att föra vidare kunskapen om sig själva. Varje gång kategorimedlemmarna inbjuds att berätta om gruppen, i samrådsmöten eller i informationsmaterial, konstrueras gruppen som just grupp och kunskapen om den sprids. Politiken skapar en subjektsposition, där minoriteterna positioneras att ta ansvar för att ha kunskap om och kräva sina rättigheter samt hjälpa till att ändra mentaliteten, sin egen och andras.

Brittinger Stein Öhrnell tycker att det är en stor fördel med tvåspråkigheten och samebyarnas engagemang. Man är på god väg att skapa en annan attityd i samhället, ett större intresse och självmedvetande. – Samerna i vår kommun har inte synt på det här sättet tidigare och nu har vi till exempel påbörjat en diskussion om samiska skyltningar på offentliga byggnader och vägskyltar, säger Marie Frantz (*Nationella minoriteter – Rättigheter och möjligheter* 2010:10).

När mentaliteten är förändrad ska den offentliga och den privata sfären organiseras efter det. I informationsbroschyerna berättar familjer hur de har valt att ordna sina familjeliv, för att nästföljande generationer ska lära sig språket, kulturen och identiteten. En del av berättelserna handlar om hur livet försvårats

praktiskt exempelvis genom att modersmålsundervisning har ägt rum på obekväma tider eller platser och om kamp mot kommuner och oförstående skolpersonal. Samtliga berättelser mynnar ut i hur svårigheterna varit mödan värd, då minoritetsspråket, kulturen och identiteten fått utvecklas på önskat sätt. Det blir därmed inte bara viktigt att det offentliga samhällslivet ska styras enligt fältets logik. Också det privata livet måste organiseras på ett sätt som främjar språket.

I materialet finns många vittnesmål eller framgångssagor om hur välkommen politiken är och hur viktig den varit för att förbättra minoriteternas situation. Detta placerar staten i en hjälpar- och hjälteposition. Det blir också en berättelse om vikten av att myndighetspersonalens och tjänstemännens kunskaper är på rätt nivå. I de fall där kommunpersonalen agerar med uppfinningsrikedom och beslutsamhet beskrivs detta leda till goda resultat. När de politiska insatserna inte fungerar, är kunskapsbrist orsaken. Detta tar bort ansvaret från staten och dess agerande. Enligt denna berättelse är det en historiskt ny stat som bjudit in till samråd och identitetstalande, vilket skapar möjligheter till egenmakt. Styrning sker inte längre genom auktoritära beslut, utan genom demokratiska processer, där de närmast berörda deltar. Helt centralt i denna politik är därför utgångspunkten om att individer lider av dåligt självförtroende och andra psykologiska problembestämningar. Det gäller att undvika riskerna av att ha en problematisk befolkning i framtiden (Andersson 2010, Parton 1999).

Att aktivera med hjälp av berättelser

I den här texten har vi har lagt en hel del tyngdpunkt på vilket historiebruk som kommer till användning på politikområdet som rör de nationella minoriteterna. Denna aspekt visar sig vara helt central och får en rad intressanta konsekvenser. Men först vill vi förtydliga en moralisk aspekt av vårt analytiska fokus. Vi

har varken anledning eller mandat att ifrågasätta vare sig enskilda individers upplevelser eller de historiska aspekterna av underordning och diskriminering av nationella minoriteter i Sverige. Vårt perspektiv syftar heller inte till att ersätta en historieskrivning med en annan. Istället har vi velat problematisera den nuvarande politikens självklarheter. Minoritetsspråksfältet, som politiskt projekt, behöver sina subjekspositioner och historieskrivande. Vi har sett hur minoritetsspråken skrivs in som en naturlig del av mer självklar svenskhet, som konstrueras som en pluralistisk företeelse. Men detta sker inte utan retoriskt arbete och det får dessutom flera makteffekter värda att notera.

Till att börja med behöver lång historisk tid användas, men inte så lång att man hamnar vid en tidpunkt då Sverige överhuvudtaget inte fanns som nation. Vi har sett hur tiden, från att ”de århundraden som Sverige växte fram” till vår samtid har använts som tidsspänn i berättandet om det alltid pluralistiska Sverige.

Både implicit och explicit har vi sett hur det förflutna framställs med hjälp av skildringar av generationer och relationerna mellan dessa. Denna grundläggande narrativa överenskommelse gör det lämpligt att framställa barnen som representanter för framtiden. Berättelserna här är tydligt strukturerade efter generationsrelationer och förpliktelser mellan dessa (Skoglund & Börjesson 2013). Språkliga möten mellan äldre och yngre ska foga samman där det uppstått luckor i gemenskapen.

Historieskrivningen och kategoriseringsarbetet medför att vissa språkliga variationer faller utanför. Upptakten till den svenska nationella minoritetspolitiken kantades av diskussioner om huruvida meänkieli skulle räknas som ett eget språk eller som en finsk varietet (Hyltenstam 2007). Till detta kommer andra språk, som (ännu) inte fått minoritetsspråksstatus. På dörren knackar älvdalskan, medan andra språk förläggs till invandrings- och integrationspolitiken. Vi har tidigare talat

om att detta både är en språklig och en politisk effekt av kategoriseringsarbete: genom att definiera grupper görs gränsdragningar och därmed bestäms välfärdsstatliga rättighetsfördelningar – men också förpliktelser och aktivitetsförväntningar.

För att politiken ska lyckas krävs en hel del, inte minst en medborgarens vilja att styra sig själv. Och härpå sitter också en prislapp och en politisk effekt: staten ges legitimitet som en historiskt förbättrad auktoritet medan minoritetsspråkets talare förväntas vara hjälpsökande och organisera sina liv på ett sätt som minimerar riskerna för framtiden. Rätt identifikation och, inte minst, aktivt deltagande i minoritetsspråkspolitiken procedurer blir så krav som riktas mot minoritetskategorierna. Det tycks finnas liknande retorik att hämta från ett bredare fält. Wetherell och Potter, till exempel, skriver om hur liberala åsikter kan användas för att positionera ursprungsbefolkningar som kulturella grindvakter med ansvar för att ta tillvara sin kultur (Wetherell & Potter, 1992). Även här kan vi se hur rättigheter och prislappar kommer som siamesiska tvillingar.

Studier har visat hur adoptivbarn rasifieras genom att de förväntas ha känslomässiga kopplingar till sitt ursprung, befinner sig i ett gap mellan två kulturer och att detta förutsätts spela en roll för deras identitetsskapande (Andersson 2010). Liknande logik finns att hitta här. Även om politikens utgångspunkt tas i individers egna identifikationsprocesser, så kan det essentialistiska inte avvaras i argumentationen, vilket har likheter med hur man tidigare talat om ras och blodsbånd. Minoritetsspråket och den identitet som språket ger tillgång till, konstrueras som någonting mer ursprungligt och personligt än andra alternativ som står till buds. Att kategoriseras som nationell minoritet förpliktigar. Det visar att tillsynes valbara kategorier i slutändan kan vara svåra att förhandla bort (Bowker & Star 1999) – och vi kan se hur viktigt historiebruket blir i detta diskursiva bygge.

Att utbilda allmänheten och bearbeta okunskap och fördomar har under senare tid blivit något av en huvudsak för myndigheter och offentliga institutioner. Vi ser det i ombudsmannainstitutionen, på museer, hos skolmyndigheter och kommuner. Den klassiska föreställningen om att politiken står för viljor och visioner och myndigheterna (med sina lojala ämbetsmän) för implementering, är i flera fall omkastad. Dagens neoliberala styrform följer snarare logiken att politiken backar från scenens framkant genom att betona att man bara ”vill skapa förutsättningar för” individer och institutioner att fullfölja sina (egna) målsättningar. I det sammanhanget ställs visionära förväntningar på myndigheternas arbete. Styrningsarbetet decentraliseras och riktas mot mentalitetsstyrning (Börjesson 2011b). Staten å sin sida blir den som sent omsider kommit till insikt, men fortfarande i tid för att försöka rädda det som räddas kan, och individer från de språkliga minoriteterna träder fram som aktiva medborgare.

Motivationsarbetet ställs i centrum i de fall där allmänheten, på grund av fördomar eller okunskap, förefaller vara ointresserade av minoriteternas behov. Men det är inte bara majoritetsbefolkningen som motivationsarbetet riktas mot – det gäller i högsta grad även minoritetsspråkstalarna. Materialet visar ett konkret uttryck för vår tids styrningsrationalitet när det gäller harmoniserandet av individuella viljor med generella politiska stråk. På svensk mark har flera forskare problematiserat den breda politiska rationaliteten som ligger i aktivering av medborgare med arbetsetik och frihet som byggklossar i den samtida politiken: i allt från arbetsliv till sjukvård, från regionalpolitik till individuell ilskekontroll ligger denna minsta gemensamma nämnare – att medborgares vilja till styrning av sig själva är navet, för det vi i vår tid brukar kalla för samhället (Börjesson, Palmblad & Wahl 2005, Dahlstedt 2009, Pettersson, Dahlstedt & Plymoth 2012). Vi får på detta sätt vad Dahlstedt (2009) kallar

för ett partnerskapande samhälle, som bland annat kännetecknas av en porös gräns mellan privat och offentligt. Samverkan och en obligatorisk vilja att ”dra åt samma håll” blir den fundamentala etiken för hur politikområden organiseras och praktiseras.

Det aktiva medborgarskapet är en allomfattande politik i vår tid, som visar sig särskilt tydligt i de stora insatserna som riktas mot de grupper som definieras som utsatta. Aktiveringspolitiken gör så att säga bäst nytta där: på de arbetslösa, givetvis – men också på de med en vag identitetsbild – såsom de historielösa. Minnen och identiteter är alltför viktiga för att lämnas åt slumpen och kan definitivt inte vara en individuell sak.

Nadja Nieminen Mänty, doktorand

Mats Börjesson, professor

Barn- och ungdomsvetenskapliga institutionen,
Stockholms universitet

Referenser

Litteratur

- Amft, Andrea 1998: Att skapa en ”autentisk” minoritet: om maktrelationen mellan svenskar och samer från slutet av 1800-talet till 1970-talet. *Historisk tidskrift* (Stockholm). 1998 (118), s. [585]–615.
- Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Andersson, Melinda 2010: *Blodets och rötternas logik. Internationell adoption i välfärdens diskursiva praktik*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Aronsson, Peter 2004: *Historiebruk: att använda det förflytna*. Lund: Studentlitteratur.
- Barkan, Elazar 2000: *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*. New York: Norton.
- Berkhofer, Robert F. 1995: *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse*. Cambridge: Harvard University Press.
- Billig, Michael 1988: *Ideological Dilemmas: a Social Psychology of Everyday Thinking*. London: Sage.
- Billig, Michael 1996: *Arguing and Thinking: a Rhetorical Approach to Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bowker, Geoffery C. & Susan Leigh Star 1999: *Sorting Things Out: Classification and its Consequences*. Cambridge: MIT Press.
- Börjesson, Mats, Palmblad, Eva & Wahl, Thomas 2005: *I skötsamhetens utmarker: Berättelser om välfärdsstatens sociala optik*. Eslöv/Stehag: Brutus Östlings förlag Symposion.
- Börjesson, Mats 2011a: ”Introduktion”, *Locus: tidskrift för forskning om barn och ungdomar*. 23 (2): 3–6.
- Börjesson, Mats 2011b: ”Making School Development Credible: Text, Context, Irony”, *Scandinavian Journal of Public Administration* 15 (1):21–39.
- Calhoun, Craig 1994: *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Celermajer, Danielle 2009: *The Sins of the Nation and the Ritual of Apologies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, Elizabeth A. 2004: *History, Theory, Text: Historians and the Linguistic Turn*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cruikshank, Barbara 1999: *The Will to Empower: Democratic Citizens and Other Subjects*. Ithaca: Cornell University Press.
- Dahlstedt, Magnus 2009: *Aktiveringens politik: demokrati och medborgarskap för ett nytt millennium*. Malmö: Liber.
- Deacon, Roger Allan 2003: *Fabricating Foucault: Rationalising the Management of Individuals*. Milwaukee: Marquette University Press.
- Dean, M. 1999: *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. Thousand Oaks: SAGE.
- Fornäs, Jonas 2012: *Kultur*. Malmö: Liber.
- Foucault, Michel 1993: *Diskursens ordning: installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970*. Stockholm: B. Östlings bokförlag Symposion.
- Foucault, Michel 2008a: *Samhället måste försvaras: Collège de France 1975–1976*. Stockholm: Tankekraft förlag.
- Foucault, Michel 2008b: *Diskursernas kamp*. Eslöv/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Foucault, Michel 2011: *Vetandets arkeologi*. Lund: Arkiv.
- Hastie, Brianne 2009: ”Excusing the Inexcusable: Justifying Injustice in Nelson’s Sorry Speech”. *Discourse & Society* 20: (6) 705–725.
- Huss, Leena 1999: *Reversing Language Shift in the Far North: Linguistic Revitalization in Northern Scandinavia and Finland*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

- Hyltenstam, Kenneth & Stroud, Christopher 1991: *Språkbytte och språkbevarande: om samiskan och andra minoritetsspråk*. Lund: Studentlitteratur.
- Hyltenstam, Kenneth 2007: "Begreppen språk och dialekt och meänkielis status som eget språk", 237–282. I: E. Westergren, & H. Åhl (red.) *Mer än ett språk – En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- Jönsson, Lars-Eric 2000: Ett skarpt vapen: om sterilisering som alternativ till anstaltsvistelse. I: Gunnar Broberg (red.) *Fem uppsatser om steriliseringen i Sverige*.
- Kendall, Gavin & Wickham, Gary 1999: *Using Foucault's Methods*. Thousand Oaks: SAGE.
- Kenny, Michael 2004: *The Politics of Identity: Liberal Political Theory and the Dilemmas of Difference*. Cambridge: Polity Press.
- Kymlicka, Will 1995: *The rights of minority cultures*. Oxford: Oxford University Press.
- Lukes, Steven 1997: "Humiliation and the Politics of Identity", *Social Research*, 64 (1):36–61.
- Miller, Peter & Rose, Nikolas 2008: *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life*. Cambridge: Polity.
- Nobles, Melissa 2008: *The Politics of Official Apologies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parton, Nigel 1999: "Reconfiguring Child Welfare Practices: Risk, Advanced Liberalism, and the Government of Freedom" 101–131. I: A. S. Chambon, A. Irving, & L. Epstein (eds.) *Reading Foucault for Social Work*. New York: Columbia University Press.
- Pettersson, Kenneth, Dahlstedt, Magnus & Plymoth, Birgitta 2012: *Fostran av framtidens medborgare. Normer och praktiker bortom välfärdsstaten*. Lund: Sekel bokförlag.
- Potter, Jonathan 1996: *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage.
- Rapporter från riksdagen. 2011/12: RFR11 (2012) *Kunskapsöversikt om nationella minoriteter*. Stockholm: Sveriges riksdag.
- Rose, Nikolas 1996: *Inventing our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. New York: Cambridge University Press.
- Rose, Nikolas 1999a: *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books.
- Rose, Nikolas 1999b: *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sending, Ole Jakob & Neuman, Iver B. 2006: "Governance to Governmentality. Analyzing NGOs, States and Power". *International Studies Quarterly*. 50 (3): 651–672.
- Silvén, Eva 2006: "Museer och minoritetspolitik: inläsning eller gränsöverskridande?" 190–204. I: A. Alzén & P. Aronsson (red.) *Demokratiskt kulturarv? Nationella institutioner universella värden lokala praktiker*. Norrköping: Tema Kultur och samhälle, Campus Norrköping, Linköpings universitet.
- Skoglund, Annika. & Börjesson, Mats 2013: "Mobilizing 'juvenocratic spaces' by the biopoliticization of children through sustainability". *Children's geographies*,
- Sköld, Johanna 2011: "Berättelser om vanvård från intervjuer och arkiv". *Locus: tidskrift för forskning om barn och ungdomar*. 23 (2) 7–24.
- SFS 2009:724: *Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk*. Stockholm.
- Taylor, Charles 1995: *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*. Göteborg: Daidalos.
- Wetherell, Margret & Potter, Jonathan 1992: *Mapping the Language of Racism: Discourse and the Legitimation of Exploitation*. New York: Columbia University Press.
- Åhnberg, Annika 1998: "Ingen möjlighet att komma vidare utan en ursäkt till samerna för förtrycket: sameministerns tal på urbefolkningsdagen i Tärnaby i sin helhet". *Sápmá* 1998 (3).
- Internet*
- Regeringen 2011: *Pressmeddelande: Vitbok om övergrepp mot Sveriges romer*. Hämtad 2012-10-15 från <http://www.sweden.gov.se/sb/d/14202/a/160048>
- Svenska Kyrkan 2012: *Våga vara minoritet. En rapport om minoritetsrättigheter i Sverige 2012*. Hämtad 2012-04-23.
- Offentligt tryck*
- Länsstyrelsen Stockholm & Sametinget 2012: *Nationella minoriteter*. Distribuerades som bilaga i *Dagens Samhälle* den 120126 samt *Dagens Nyheter* den 120130. Stockholm: Länsstyrelsen Stockholm.
- Länsstyrelsen Stockholm 2011: *Fem familjer. Nationella minoriteter – språk och identitet*. Stockholm: Länsstyrelsen Stockholm.
- Länsstyrelsen Stockholm 2011: *Nationella minoriteters rättigheter. En handbok för kommuner, landsting och regioner*. Stockholm: Länsstyrelsen Stockholm.

Länsstyrelsen Stockholm, Sametinget & Sveriges Kommuner och Landsting 2010: *Nationella minoriteter – Rättigheter och möjligheter*. Stockholm: Länsstyrelsen Stockholm.

Proposition 2008/09:158 2009: *Från erkännande till egenmakt. Regeringens strategi för de nationella minoriteterna*. Stockholm: Fritzes.

Sverige 2005: *Utredningen om finska och sydsamiska språken. Rätten till mitt språk: förstärkt minoritetsskydd: delbetänkande*. Stockholm: Fritzes.

Sverige 2006: *Utredningen om finska och sydsamiska språken. Att återta mitt språk: åtgärder för att stärka det samiska språket: slutbetänkande*. Stockholm: Fritzes.

SUMMARY

Claiming Identity

Management Dilemmas in Minority Politics

Swedish politics of national minorities is a relatively new area of governing indirectly. Agencies and the general public have since 2010 been increasingly incepted in an extensive logistics of information dissemination on minorities. This includes an accentuation of various justice reclaims, as minority language speakers are problematized. By using Foucaultian theory and methodology and combining this with narrative and rhetorical analysis the paper outlines how the expanding minorities-languages assemblage unfolds with the contemporary popularity of Swedish historical

reconciliation projects. In particular by how justice and privileges are formed and mobilized on the discursive surface of the minority language speaking groups and subjects, in parallel to how these are responsabilized to pursue their endangered language and correlating collective identities otherwise lost. How children and youths are targeted as representatives of a future potentially reconciled history is also emphasized. The paper contributes with increased knowledge of how the minority language speakers' identity work is produced and directed.

DEBATT

En mångfaldig forskningsetik

Den s.k. etikprövningslagen, som antogs januari 2004, har på många sätt kommit att förändra både förberedelser och genomförande av det etnologiska fältarbetet. I och med *Lag (SFS 2003:460) om etikprövning av forskning som avser människor* ska vi inte enbart vara mentalt och kunskapsmässigt förberedda inför våra fältarbeten. Nu ska vi också ha låtit våra forskningsprojekt genomgå en etikprövning vid någon av de sex regionala etikprövningsnämnderna i Sverige (hädanefter förkortat epn). Jag har i skrivande stund själv fått fyra godkännanden från epn i Lund för forskningsprojekt som ansetts vara av sådan art att de ska prövas. Dessa etikprövningar har för mig varit viktiga förberedelser inför det stundande fältarbetet och något som också starkt påverkat detta. Till epn har det varit möjligt att på nytt tänka igenom hur forskningsansökans metoder kan konkretiseras och hur kontakten med informanterna ska ske. Det har getts möjlighet att fundera över vilka risker det aktuella forskningsprojektet kan tänkas skapa för de deltagande informanterna och hur jag som forskare ska förhålla mig till dessa risker. I relation till riskerna har det också varit viktigt att återigen definiera kunskapsvinsterna med projektet. Jag ser med andra ord positivt på att vi som humanistiska samhällsforskare får våra projekt granskade av epn. Samtidigt har varje ansökan lämnat en känsla hos mig att jag inte fullt ut behärskar detta system, att jag som forskare har gett mig in på ett område som inte är mitt. I antologin *Etiska dilemman. Forskningsdeltagande,*

samtycke och utsatthet, redigerad av Hildur Kalman och Veronica Lövgren, finns många skiftande perspektiv för att på allvar börja diskutera vad vi ska ha forskningsetik inom etnologin till. Båda redaktörerna är verksamma vid Institutionen för socialt arbete vid Umeå universitet, som docent i vetenskapsteori respektive doktorand.

Min erfarenhet är att jag inte är ensam om att känna som jag gör. Många är de diskussioner jag haft med kolleger som själva svettats över formuleringarna till epn och som förundrats över de kompletteringar nämnden velat ha för att kunna godkänna ett forskningsprojekt. En förklaring som ofta har framkommit i diskussionerna kolleger emellan är att epn bygger på en medicinsk och psykologisk syn på vad forskningsetik är och ska vara samt att vi som humanistiska samhällsforskare helt enkelt får acceptera och foga oss i detta synsätt. Lite förenklat skulle man alltså kunna säga att den kvantitativa designen har premierats över kvalitativa ansatser. Jag ska återkomma till denna uppdelning, men vill redan nu påpeka att det är en förklaring som behöver nyanteras, inte minst på grund av att många av våra kolleger själva har suttit med i epn, som därmed haft kunskaper om kvalitativa metoder. Det är också så att nämndernas kompetens på området rimligen utvecklats efterhand som de bedömt både kvantitativa och kvalitativa projekt. Precis detta poängterar Lennart Nygren, professor vid Institutionen för socialt arbete och under sex år ledamot i epn i Umeå, i antologin när han skriver:

I takt med att allt fler projekt blivit obligatoriska att etikpröva, har också vanan och därmed kompetensen att bedöma risker och nytta med kvalitativ forskning ökat i nämnderna. Det förekommer till exempel utbildningsinslag där kvalitativa forskare har fått redovisa olika forskningsansatser och sätt att värdera kvalitet i kvalitativ forskning. Detta svarar mot ett behov som inte bara finns i Sverige utan även internationellt, det vill säga att man ska se till att etikprövning görs av kommittéer med en bred vetenskaplig kompetens (s. 35).

Samtidigt som Nygrens erfarenhet visar på att epn vinnligger sig om att bedöma både kvantitativa och kvalitativa forskningsprojekt, pekar citatet också på att de regionala etikprövningsnämnderna är organisationer som är stadda i ständig förändring. De är inte bara påverkade av direktiv som kommer utifrån, utan också av sin egen sammansättning och ledamöternas bakgrund, hur dessa individer utvecklas i nämnden samt hur de tillsammans förändras som grupp. Kan det vara så att det inom denna självständiga nämnd utvecklas synsätt på forskningsetik som vi som enskilda forskare inte nödvändigtvis tar del av?

Nämnderna hanterar regelbundet mängder med prövningar och har därmed en levande och ständigt pågående diskussion om olika perspektiv på forskningsetik, något som de flesta enskilda forskare knappast har tid för. Just av det skälet menar jag att antologin *Etiska dilemman* är en mycket viktig samling texter, som inte bara är en god ingång för den enskilda forskaren för att få mer kunskap inom fältet, utan också för att starta en diskussion kring hur etikprövningslagen påverkar vår relation till det etnologiska fältarbetet och de etiska dilemman som uppkommer där. Jag är av den uppfattningen att det är viktigt att vi humanistiska samhällsforskare tar aktiv del i diskussionen kring vad forskningsetik *bör* vara och hur vi *gör* forskningsetik i våra fältarbeten, och inte bara överlåter detta till att definieras av epn. Vi bör helt enkelt börja prata forskningsetik i långt större utsträckning än vad som idag sker.

Ett viktigt argument för att också etnologin ska vara en del av hur forskningsetiken diskuteras understryks av Dan-Erik Andersson och Thomas Taro Lennerfors, som i sin bok *Etik* (2011), lyfter fram att etiken alltid är *mångfaldig*, det finns alltid flera parallella tankeformer. Att utesluta ett eller annat ämne, en eller annan tänkare, förminskar därmed våra möjligheter att finna förståelse för (och kanske även lösningar på) de etiska dilemman som kan uppstå i ett enskilt forskningsprojekt. Etiken mår helt enkelt bra av att berikas med fler tankeformer. Mycket talar för att kulturanalysen borde vara en självklar utgångspunkt i mångfaldigandet. Andersson och Lennerfors reflekterar mycket riktigt över detta när de skriver att etik alltid är ”kopplad till olika samhällsformer, och etiska argument och uttryck hänger ihop med en viss tid och en viss plats. Förhållningssätt till etik uppstår inte i vakuum, utan de är också påverkade av sin omgivning och sin historia” (s. 13). Vi bör, med andra ord, göra omläsningar av tidigare etiska antaganden för att på så sätt göra dem aktuella i den forskningskontext som vi själva verkar i.

Tillbaka till *Etiska Dilemman. Forskningsdeltagande, Samtycke och Utsatthet*: I antologins inledning poängterar Kalman och Lövgren vikten av att vi diskuterar de allmänna föreskrifterna i etikprövningslagen eftersom dessa inte räcker till. Den humanistiska samhällsforskaren ställs ofta inför etiska överväganden som inte självklart passar in i de etiska prövningarna. Det är när vi börjar diskutera de konkreta exemplen som etiska dilemman blir synliggjorda. Antologin lyfter på det här viset fram den spänning som finns mellan å ena sidan lagar och regelverk som den enskilde forskaren måste förhålla sig till, å andra sidan den forskningsvardag där etiska dilemman uppstår. I inledningen definieras ett etiskt dilemma som just ”en konflikt mellan olika moraliskt påbudna hänsynstaganden i en situation” (s. 15), alltså den form av di-

lemman som ofta uppstår i det etnologiska fältarbetet och som man som forskare därför bör ta hänsyn till.

Kalman och Lövgren klargör också begreppen *forskningsetik* och *forskareetik*. Det första handlar om ”hur man behandlar forskningsdeltagare och värnar deras människovärde, självbestämmande och integritet” (s. 13), medan det andra handlar om forskarens ansvar för kunskapsprodukten och i förlängningen forskarsamhället. De är noga med att klargöra att i många forskningsetiska hänsynstaganden kan de två begreppen inte skiljas åt, utan är istället nära relaterade till varandra. Framför allt handlar det om att de risker ett enskilt forskningsprojekt kan generera alltid relateras till den nytta detta projekt kan alstra. Så ovetenskaplig eller undermålig forskning är ur ett forskarettiskt perspektiv därmed alltid också oetisk och leder i förlängningen till forskningsetiska dilemman – som exempelvis varför informanter alls ska delta i forskning som inte genererar kunskap av värde. Vad gäller de forskningsetiska hänsynstagandena kan det här vara på plats att upprepa vilka dessa är och alltså vad forskaren har att förhålla sig till: *informationskravet*, *samtyckeskravet*, *konfidentialitetskravet* och *nyttjandekravet*.

Men hur hamnade vi där vi är idag? I antologins andra kapitel inleder den redan citerade Lennart Nygren med att poängterar att den reviderade etikprovningsslagen från 2008 (*Lag 2008:192*) gjorde att all forskning på känsliga personuppgifter samt metoder där det finns en ”uppenbar risk att skada forskningspersonen” blev obligatoriskt att etikpröva. Detta medförde en skärpning som gör att mycket av dagens samhällsforskning faller under etikprovningsslagen eftersom den dels hantlar känsliga personuppgifter, dels kan skapa ett visst mått av risk för informanterna. Vad som sedan följer är ett antal centrala teman som utgår från diskussioner i etikprovningssnämnden. Det är därmed ett resonemang som behandlar det perspektiv som jag efterlyser i

inledningen, alltså en insyn i de överväganden som görs inom nämnderna men som sällan når den enskilda forskaren. Som forskare önskar man att man oftare fick ta del av de tankeväckande exempel och diskussioner som Nygren här presenterar.

Andra centrala teman som behandlas av Nygren är samtyckeskravet i relation till studier där man observerar utan att informera dem man studerar, sådana som bygger på observationer av informanter med nedsatt beslutskompetens och klassrumsforskning. Hur skapar man ett godtagbart samtycke i dessa forskningssituationer? Nygren tar också upp nödvändigheten av att även de forskare som använder ”kvalitativa metoder ska motivera sitt val av metod och antal forskningspersoner” (s. 27); ett självklart krav på oss som bedriver forskning med kvalitativa metoder. Samtidigt som det också skapar en mängd frågor kring det etnologiska fältarbetet som många gånger styrs mer av händelserna på fältet än av en redan tidigare fastlagd ansökan till epn.

Jag vill stanna kvar vid detta resonemang ett tag. I etnologiskt fältarbete har studiens kunskapsmål ofta en tendens att förändras under projektets gång, det kan till och med ses som en grundläggande förutsättning för vår forskning. Magnus Öhlander har kallat det *pragmatisk systematik* och skriver att det ”innebär en kombination av å ena sidan kunskap om metodens användning, fördelar och brister, ett systematiskt arbetssätt och en medvetenhet om kunskapens tillkomst och å andra sidan intuition, kreativitet och metodologisk improvisation” (Öhlander 2011:32). Även om vi strävar efter ett systematiskt arbetssätt är det senare, d.v.s. enskilda forskares praktiska erfarenhet av att improvisera på fältet för att skapa ett kreativt material, centralt för god etnologi och något som premieras högt inom det etnologiska forskarsamhället. Men det är samtidigt en praktik som många gånger är svår att förena med kravet på att i förväg motivera

val av metoder och antalet forskningspersoner som ska rekryteras till ett forskningsprojekt. Jag menar att detta är en problematik som bör ägnas större uppmärksamhet, exempelvis genom att närmare tänka över hur vi som etnologer använder begreppet informant, något som jag ska diskutera härnäst.

För etnologers vidkommande presenterar Hildur Kalman och Stina Johansson en mycket intressant diskussion i antologin om vad som ligger i begreppet forskningsperson respektive informant. Utgångspunkten för deras resonemang är, att

visa hur begreppet *forskningsperson* fått låna alltför många drag från den *försöksperson* som stått modell i tidigare regelverk utformade för medicinsk och psykologisk forskning, och för lite av den *informant* som har varit, och fortfarande är, aktuell i stora delar av den samhällsvetenskapligt inriktade forskningen (s. 39).

Framförallt vill de båda författarna peka på att begreppet forskningsperson inte fullt ut lyckas synliggöra den utsatthet en individ kan hamna i som deltar i ett samhällsvetenskapligt forskningsprojekt.

Främst handlar det om den komplexa beroendeställning som informanten kan ha till den verksamhet som studeras, och att vi som forskare just därför ibland bör skydda informanten så att hennes delaktighet i forskningsprojektet inte påverkar den framtida relationen till verksamheten. Det gäller före, under och efter insamlandet av data. Det är ett perspektiv som är centralt också för att säkra kvalitén vad gäller urvals- och kontaktförfarandet. Det ska inte vara verksamheten som väljer ut informanter, utan det är istället den enskilde forskaren som bör ha störst inflytande över urvalsprocessen.

Informantbegreppet, argumenterar Kalman och Johansson, synliggör bättre (än alternativet försöksperson) den beskrivna utsattheten. Men man skulle kunna lägga till att det också fäster uppmärksamheten på den långa metodologiska tradition som finns inom exempelvis etnologi vad gäller hur vi som forskare

skapar en social relation till våra informanter, just för att säkerställa både en god forskningsetik och en god forskareetik. Kalman och Johanssons kapitel framstår som en bra början på en diskussion där jag tror att vi etnologer borde ta vid och utveckla och tydliggöra vad vi egentligen menar med begreppet informant.

En nära relaterad problematik är den som Veronica Lövgren, Hildur Kalman och Lennart Sauer avhandlar i sin text om ”svårigheten att inför och genom etikprövningsförfarandet kunna förutse forskningspraktikens alla etiska dilemman” (s. 55). De utgår från två exempel hämtade från egna forskningsprojekt och diskuterar dilemman såsom osäkerheten i att som forskare kunna avgöra om informanter med intellektuella funktionsnedsättningar har förstått det informerade samtycket, eller att forskaren aldrig kan förutse vilka ämnen som kommer upp i en kvalitativ intervju. Som etnologer är det senare ett välbekant tema. Vi är vana vid att intervjuer som behandlar de mest vardagliga frågeställningar ändå leder till att informanten ofta väljer att berätta om personliga och privata erfarenheter och ställningstaganden. I dessa fall måste konfidentialiteten, skriver författarna, gå före utan att i allt för hög grad inverka på forskningsprojektets kunskapsinhämtning. Det är naturligtvis ett etiskt dilemma som är svårt att förutse vid skrivandet av etikprövningen, men det är inte ovanligt att det dyker upp i interaktionen mellan informant och intervjuande etnolog, där etnologen har till uppgift att skapa ett förtroligt samtal. Författarna har helt rätt i att de etiska reflektionerna måste fortgå under planering, genomförande och avrapporterande av forskningsprojekt, just för att forskaren aktivt ska kunna förhålla sig till denna typ av etiska dilemman.

Inte minst är det utifrån samspelet mellan informanterna och forskaren som etiska dilemman måste förstås. Anne-Sofie Nyström har observerat en gymnasieklass och i hennes text följer hon upp diskussionen om forsk-

ningens praktik och den konflikt som lätt uppstår mellan informanternas vardag och forskningens sociala regler: att både vara en elev i relation till andra elever och lärare och vara en informant i en forskningssituation där den enskilda eleven lätt glömmes bort att de också betraktas av andra elever.

I första delen av kapitlet diskuterar Nyström riskerna med att delta i ett forskningsprojekt och hon lyfter fram att risken oftast är ”relaterad till etablerade dominansrelationer och gemenskapsband i de sammanhang som studeras” (s. 75). Därmed blir det centralt för forskaren att skapa en medvetenhet om vilka strategier man kan arbeta med under och efter fältarbetet för att undvika negativa konsekvenser för enskilda informanter. Ett sådant etiskt dilemma är att informanten vid en observation eller gruppintervju glömmes bort att den ingår i en forskningssituation och inte bara betraktas av forskaren utan också av de andra deltagarna i undersökningen. En tredje betraktare som Nyström lyfter fram är den framtida läsaren. I detta konstaterande ryms även forskarens ansvar att både skapa en fullgod anonymisering och samtidigt förmedla den komplexitet som präglar den sociala samvaron. I kapitlet presenteras relativt kortfattat hur Nyström hade som målsättning att skapa en *empatisk forskarrelation* till de elever hon studerade, vilket innebar att hon vinnlade sig om att försöka förstå eleverna utan att nödvändigtvis ställa sig neutral till vad de sa. Också här tycker jag att författaren är något viktigt på spåren. Denna typ av diskussion, som synliggör relationen mellan informant och forskare, är central för att utveckla en god forskningsetik/forskaretik inom de humanistiska samhällsvetenskaperna.

En liknande problematik diskuteras av Katarzyna Wolanik-Boström och Magnus Öhlander när de beskriver hur de brottas med det faktum att ett forskningsprojekt som ska undersöka och kritiskt granska stereotyper om

migrerande polska läkare också lätt förstärker de aktuella stereotyperna. Detta kan dels ske redan i intervju situationen när informanten använder vanliga berättargrepp som kontrastering och generalisering och därmed framhäver stereotyper snarare än poängterat likheter, dels kan det uppstå som en följd av vad Oscar Pripp kallat för *den tredje närvarande* (Pripp 2011). Alltså att de lämnade svaren i en intervju inte alltid är riktade mot den intervjuande etnologen, utan snarare förhåller sig till de föreställningar som finns om informanten och som denne är djupt medveten om. En annan problematik som författarna betonar är hur forskaren skriver fram intervju personerna och hur forskarens text sedan läses. Här poängterar de särskilt att som forskare skriver vi: ”i ett sammanhang där stereotyper, politiska vindar och debatter kan påverka både vårt sätt att skriva och läsarens sätt att läsa våra texter” (s. 96). Wolanik-Boström och Öhlanders diskussion synliggör därmed på ett tydligt sätt den tidigare diskussion om hur forskningsetik och forskaretik är nära relaterade till varandra samt att de dessutom är två begrepp som forskaren måste förhålla sig till under hela forskningsprocessen.

I Eva I. Svedmarks text flyttas problematiken in i en virtuell kontext. Utgångspunkten för hennes resonemang är att texter på bloggar och fora som har en personlig och privat karaktär bör uppfattas som ett samtal. Svedmarks förhållningssätt till de människor som skriver på bloggar och fora liknar Nyströms försök att skapa sig en empatisk forskarrelation och Svedmarks målsättning är också att förhålla sig känslomässigt nära den studerade. Det innebär bland annat att gränsen mellan henne som forskare och forskarsubjektet inte alltid är så lätt att upprätthålla. Med den utgångspunkten blir det också mer självklart att söka ett informerat samtycke hos de skribenter som på internet är personliga och privata i sitt skrivande. Men det är också en utgångspunkt som sätter fingret på den känsliga position

som forskaren kan hamna i och Svedmark frågar sig: ”Till vem vänder man sig som forskare när den man studerar väljer att dö? Ringer man en kollega? Psykologen? Får man gråta?” (s. 107). Avslutningsvis argumenterar Svedmark för en reflexiv praktik där hon menar att det är viktigt att vara väl förberedd inför fältarbetet, men att forskningsprocessen inom kvalitativ forskning sällan är linjär och därför kräver en forskningsetik som snarare är processuell. Ett sådant konkret förslag är att forskaren återkommer till epn och redogör ”för sina etiska ställningstaganden alltefter- som projektet fortlöper” (s. 111).

Eline Thornquist tar sin utgångspunkt i just en sådan reflexiv praktik som presenterats ovan där forskningsetiken i och med detta också blir mer kontextuell. Hon framhåller att: ”Forskningsetik kan inte betraktas som ett eget normsystem, lösryckt från den allmänna moralen, utan måste ses i relation till historiska, sociala och kulturella förhållanden” (s. 117). Thornqvist utgår från den så kallade dubbla hermeneutiken och argumenterar för att det är forskarens subjektivitet som gör kvalitativ forskning etisk, det vill säga att forskaren har förmågan att vara reflexiv i förhållande till sin egen roll i forskningen, till informanterna som meningsbärande sociala varelser och till den kunskap som genereras. Denna reflexivitet skapar i sin tur också en särskild flexibilitet i forskningen, där forskaren hela tiden måste vara beredd att ändra på sin ursprungliga forskningsplan för att kunna närma sig informanterna på ett mer medmänskligt sätt. Samtidigt leder flexibiliteten lätt till ett eget etiskt dilemma, och det är att förändringar i forskningsplanen formellt sett kräver en reviderad projektplan till epn. Thornquists kapitel får mig att återigen fundera över mitt eget inledande resonemang: är det så att det finns två olika synsätt på vad forskningsetik är? Kan det vara så att den tradition som är rotad i hermeneutiken genererar en forskningsetik som inte är särskilt väl etablerad inom epn?

Thornquist ger inget svar på dessa frågor, men hennes diskussion avslutas på ett logiskt sätt i forskarens situationsförståelse och en orientering mot *den Andre*. Hon ansluter därmed till en *situationsetik* som har sin grund i just hermeneutiken.

En sådan situationsetik är också utgångspunkten för Eva Skærbæk; hon skriver att forskningsetik visserligen är regler som ska följas, men att det samtidigt handlar om mer än att enbart följa dessa regler. Till situationsetiken lägger hon ett maktperspektiv och menar att vi som forskare ska ”ta ansvar för vad vi ser och vad vi inte ser samt för hur vi uttrycker det” (s. 142). Maktperspektivet är delvis hämtat från Donna Haraways hävdande av att forskningens syfte handlar om att skapa bättre berättelser om vår värld (Haraway 1988). Forskaren måste därför reflektera över sin placering i förhållande till den ”verklighet” hon eller han studerar. Som Skærbæk påpekar är detta förhållande något som gör forskare till både moraliskt och politiskt ansvariga medaktörer i de skeenden som de analyserar. Skærbæks kapitel behandlar därmed i hög grad forskarens ansvar för den kunskapsprodukt som skapas i forskningsarbetet. Hon framhåller särskilt vikten av att vi som forskare ”inser att det också finns plats för andra som ser något annat utifrån sitt perspektiv” (s. 137).

Stefan Sjöström diskuterar sina egna lyckade och misslyckade försök att genomföra undersökningar inom psykiatri. Han lyfter fram *grindvaktens* betydelse för att få tillgång till ett fält och vilka strategier dessa använder för att stänga ute oberoende forskare. Att förhålla sig till grindvakterna för att etablera en undersökning är en erfarenhet många av oss delar. Men enligt Sjöström bör relationen till grindvakten ses som ett förhandlingsspel som pågår under hela studien och där det hela tiden handlar om att vara flexibel som samhällsforskare. Forskaren bör också stå för sin forskarroll; detta skapar förtroende för fors-

karen hos grindvakten, enligt Sjöström. Jag är beredd att hålla med.

Utifrån den antologi om forskningsetik som här fått ett avsevärt utrymme vill jag mena att i en mångfaldig forskningsetik är den så kallade situationsetiken helt och hållet central. Situationsetiken är ett både möjligt och framkomligt alternativ till den mer konventionella forskningsetik som idag praktiseras i exempelvis de lagar och regelverk som styr vår forskning (jfr Fioretos, Hansson & Nilsson 2013). Det som talar till situationsetikens fördel är inte minst att det, samtidigt som etikprövningslagen ska följas, också finns en forskningsvardag där olika former av etiskt motiverade dilemman måste konfronteras och lösas av den enskilda forskaren. Som antologins författare tydligt visar kan dessa etiska dilemman återfinnas under flera olika stadier i forskningen. Det är förmodligen en insikt som delas av många etnologer. Frågan är då hur vi på bästa sätt ska förhålla oss till dessa svåra frågor?

Först och främst kan man konstatera att det finns en nära koppling till situationsetiken då både den och etnologin har en hel del av sin vetenskapliga grund i hermeneutiken och fenomenologin. Situationsetiken bör därför ha goda förutsättningar att innehålla verktyg som underlättar för etnologer att betona de mångfaldiga sociala relationer som uppstår

vid fältarbeten mellan informanten och forskaren. Jag vill avslutningsvis påstå att det är ett etiskt alternativ som är lika gott, om inte bättre, som det forskningsetiska perspektiv som idag tenderar att vara vägledande för den verksamhet som etikprövningsnämnderna bedriver.

Kristofer Hansson, forskare

Institutionen för kulturvetenskaper, Lund

Litteratur

- Andersson, Dan-Erik & Thomas Taro Lennerfors 2011: *Etik*. Malmö: Liber.
- Fioretos, Ingrid, Kristofer Hansson & Gabriella Nilsson 2013: *Vårdmöten. Kulturanalytiska perspektiv på möten inom vården*. Lund: Studentlitteratur.
- Haraway, Donna 1988: Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*. Vol. 14, No. 3, pp. 575–599.
- Kalman, Hildur & Veronica Lövgren (red.) 2012: *Etiska dilemman. Forskningsdeltagande, samtycke och ut-satthet*. Malmö: Gleerups Utbildning.
- Pripp, Oscar 2011: Reflektioner och etik. I: Kaijser, Lars & Magnus Öhlander (red.), *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- SFS 2003:460. *Lagen om etikprövning av forskning som avser människor*. (Ändrad t.o.m. SFS 2008:192.)
- Öhlander, Magnus 2011: Utgångspunkter. I: Kaijser, Lars & Magnus Öhlander (red.), *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.

NYA AVHANDLINGAR

Beate Feldmann Eellend: *Visionära planer och vardagliga praktiker. Postmilitära landskap i Östersjöområdet*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Ethnology 7, 2013. 157 s., ill. English summary. ISBN 978-91-87235-30-6.

Efter det kalla krigets slut inleddes en omfattande nedrustning i Östersjöområdet, en av Europas mest militariserade regioner. Samtidigt påbörjades en rekonstruktion av Östersjön som ett fredens hav. Beate Feldmann Eellends tankeväckande avhandling handlar om tre postmilitära landskap i detta område: Dejevo på Ösel, Dranske på Rügen och Fårösund på Gotland. Syftet är att synliggöra hur kalla krigets militära landskap omvandlas för att passa in i det nya Europa. Mer precist undersöker Beate Feldmann Eellend vad ”planeringens visioner betyder för människors vardagsliv” (s. 15). Kunskapsmålet är att belysa utmaningar som planeringen ställs inför i omvandlingsprocessen. Studien struktureras av tre frågeställningar: författaren studerar hur kustlandskapet i Östersjön nedrustas och omvandlas till ett civilt konsumtionslandskap, hur planer och vardagliga praktiker formas i ett spänningsfält mellan erfarenheter av det förflutna och förväntningar inför framtiden samt hur delar av det förflutna lyfts fram respektive skjuts undan i omvandlingen.

I teoretisk mening laborerar författaren ambitiöst med två huvudlinjer, å ena sidan teorier som betonar att rum formas relationellt och processuellt och å den andra s.k. ”minnespolitiska” teorier. Henri Lefebvres rumsliga triad (bestående av uppfattade rum, planerade rum och levda rum) har en framskjuten position i avhandlingen. Till denna rumsteoretiska grund adderas begrepp hämtade från Reinhart Koselleck, nämligen tidskikt, erfarenhetsrum och förväntningshorisont. I likhet med rum anses tid skapas relationellt, vilket innebär att historia och framtid är tidsdimensioner som rymmer olika tolkningsmöjligheter, minnesmöjligheter och konflikter. Det är alltid samtidens frågor som påverkar minnet av det förflutna och ”i denna process framträder de min-

nespolitiska konflikter som tar plats i konstruktionen av kollektiva minnen” (s. 19). Ytterligare ett begrepp intar därmed en central position i avhandlingen, kollektivt minne. Samtidigt som den teoretiska ansatsen är ambitiös råder viss oklarhet avseende begreppsanvändning. Som läsare har man bl.a. att förhålla sig till minnespraktiker, vardagspraktiker och rumsliga praktiker. En mer distinkt diskussion av relationen mellan de olika praktikerna hade lyft avhandlingen ytterligare.

Avhandlingen relateras till tre olika forskningsfält. För det första etnologisk och antropologisk forskning om europeisering och regionalisering. Det finns, enligt författaren, ett behov av etnologisk forskning som synliggör ”de politiska och kulturella sambanden mellan europeiserings- och regionaliseringsprocesser på lokal, nationell och makroregional nivå” (s. 23). För det andra knyts avhandlingen till huvudsakligen etnologisk forskning om kulturarv och planering. Särskilt betydelsefullt tycks avhandlingens relation till planeringsforskning vara. Planerare anses ha ett stort behov av kunskap om värden, erfarenheter och relationer som präglar vardagslivet. Utan denna kunskap kan inte människors behov mötas, vilket anses vara ett demokratiproblem. Avhandlingen knyts även till fältet militär kulturhistoria. Författaren menar att få etnologer har intresserat sig för den militära sektorn. Genomgången av forskningsläget ter sig väl argumenterat, men det framgår inte på vilka sätt tidigare forskning varit betydelsefullt i arbetet med avhandlingen. Författaren uppger sig förvisso ha haft ”glädje” av den etnologiska forskningen om regionaliseringsprocesser och ”knyter an” till delar av den antropologiska forskningen om kulturella processer i skärningspunkten mellan lokala, nationella och makroregionala nivåer (s. 23). Men vad menas t.ex. med att ha glädje av tidigare forskning? Här kunde forskningsprocessen diskuterats mer utförligt.

Författaren har intervjuat ca 20 personer (såväl vanliga invånare som lokalpolitiker), men har också arbetat med fotodokumentation. Utöver detta har arkivmaterial, tidningsartiklar och planeringsdokument samlats in. Dessutom har ortskränikor, skönlitteratur, broschyrer och föreningstidningar studerats. Det är sålunda ett till

synes rikt och mångsidigt material som ligger till grund för avhandlingen. Som metod anføres det s.k. rörliga sökarljuset som karaktäriseras av en växelverkan mellan olika materialkategorier för att synliggöra ett fält. En mer utförlig metoddiskussion av hur det rika materialet kombinerats och aktiverats i relation till avhandlingens teoretiska utgångspunkter hade av den anledningen varit önskvärd. Det är även svårt, åtminstone bitvis, att förstå hur fältarbetet bedrevs på de olika orterna.

I kapitel 2, Europeisk rumslig planering, fokuseras den makroregionala nivån. EU definieras som en maktfaktor som strävar efter en ”enad och konkurrenskraftig” Östersjöregion. Denna strävan präglar de visioner och strategier som utgör det planerade rummet. European Spatial Development Perspective analyseras på ett förtjänstfullt sätt, vilket även gäller konversionsnätverken Convernet och ReMiDo. De postmilitära landskapen borde, enligt nätverken, omvandlas till attraktiva platser för turism och rekreation. Kulturarv ansågs därvidlag vara betydelsefullt, men ”enbart i termer av fort och fästningar i huvudsak från 1700-, 1800- och det tidiga 1900-talet” (s. 56). En slutsats är därför att omvandlingen, så som denna uttrycks i det planerade rummet, bidrar till formeringen av ett enhetligt EU-rum som döljer delar av 1900-talets historia.

I kapitel 3, Garnisonens kollektiva minne, lämnas planeringens rum och istället fokuseras på uppfattade rum. Kapitlet behandlar i huvudsak ”de minnespraktiker som formats i själva omvandlingsprocessen av de människor som bodde kvar i de postmilitära landskapen” (s. 57). Det kollektiva minnet framstår som ganska ljusst. Även om tillgången till bostäder, varor och annan service var socialt skiktad, formas ”kollektiva minnen med erfarenheter av ett vardagsliv med goda sociala och ekonomiska resurser” (s. 82). Författaren menar att ”dessa minnespraktiker [...] kan synliggöra de kollektiva minnenas politiska roll i de militära landskapens omvandling” (s. 83). Kapitlets diskussion av kollektiva minnen är viktig för avhandlingen som helhet och är synnerligen intressant. En mer utvecklad källkritisk diskussion i anslutning till analyserna av materialet hade dock stärkt bärigheten.

I det följande kapitlet, Vision och rekreation, fokuseras vad som sker när det uppfattade rummet möter det planerade rummet. Avhandlingen visar att lokalt utformade visioner har som målsättning att omvandla de militära landskapen till konkurrenskraftiga platser i Östersjöregionen. De lokala visionerna är därmed ”samspelade med de makroregionala visionerna” (s. 117). Författaren menar att det saknas utrymme för ”kritiska reflektioner över

vilka delar av det förflutna som väljs ut eller fördunklas” (s. 92). En konsekvens av detta är att befolkningen ger uttryck för känslor av exkludering, men de utvecklar även en skepsis gentemot omvandlingen. Studien synliggör därmed ett glapp mellan å ena sidan ”framtidsvisionernas förväntan om attraktiv rekreation” och å den andra ett ”affektivt minne med erfarenheter av en urban militär vardag” (s. 114). Kanske är detta en av avhandlingens viktigare slutsatser eftersom kunskapsmålet var att peka på planeringens utmaningar i omvandlingsprocesser.

I kapitel 5, Postmilitära statusförskjutningar, fördjupas analysen med ett särskilt fokus på sociala och kulturella statusförskjutningar. I kapitlet beskrivs bl.a. hur Dejevo och Dranske utsattes för en fysisk nedmontering. Den militära materielen försvann med trupperna och byggnader blev föremål för vandalisering, tilltagande förfall och i en del fall också rivning. De representerade fel historisk period och ansågs icke attraktiva. I ljuset av denna statusförskjutning och fysiska nedmontering får invånarnas minnen en särskild betydelse: Kollektiva minnen av ett tämligen tillfredsställande vardagsliv förstås som ett slags upprätelseminnen. På ett liknande sätt fungerar kulturella minnen, dvs. den historia som förmedlas via ideella museer och hembygdshistoriska skrifter.

Kapitel 6, Motsträviga rum, är ett diskuterande och summerande kapitel som inleds med två viktiga frågor: vad orsakar glappet mellan visionära planer och vardagliga praktiker? och vilka konsekvenser kan detta glapp få för människor i det levda rummet? Avhandlingen knyter an till kritisk forskning som påpekar att Europa är på väg att bli ett Monotopia eftersom endast somliga delar av det förflutna definieras som ett kulturarv, dvs. sådant som har ett ekonomiskt värde som attraktion. Eftersom människors kollektiva minnen riskerar att exkluderas är det tveksamt, menar författaren, att en stark makroregional identitet skapas. Istället finns en risk för ”ett slags kulturell minnesförlust” (s. 155) samt ett ökat glapp mellan det planerade och det uppfattade rummet. För att skapa ett socialt hållbart samhälle krävs planering som tar hänsyn till både ”strukturella marknadskrafter och till människovärden” (s. 162). För EU:s del anses detta mycket viktigt. Utan att ta hänsyn till människors erfarenheter och kollektiva minnen skapas inte legitimitet: ”Det är först när EU:s mål och normer får betydelse och acceptans för människor på lokal vardagslivsnivå som de kan förverkligas” (s. 167). Författaren riktar sålunda en välbehövlig, kritisk blick mot politiska processer vilka riskerar att leda till exkludering och kulturell minnesförlust.

Det material som använts är, som nämnts, mångsidigt, och författaren förmår använda det utan att läsaren förlorar förtjänsten. Avhandlingen är ambitiös i teoretisk mening. Författaren har en ambition att sammanfoga två större teoretiska ramverk och därmed utvinna ny kunskap. På ett spännande vis diskuteras människors rumsligt förankrade minnen, erfarenheter och idéer om framtiden. Avhandlingens europeiska utblick ska också lyftas fram som förtjänstfull. I pedagogisk mening är avhandlingen föredömlig, i vissa avseenden. Beate Feldmann Eellend arbetar systematiskt med summeringar och övergångar mellan olika delar, vilket underlättar läsningen. En osystematisk och ofärdig analys av klass och genusaspekter, tillsammans med en del oklarheter avseende metodologi, irriterar emellertid. Trots dessa fläckar kan det konkluderas att läsningen väckte nyfikenhet inför postmilitära landskap och europeiska transformationer. När avhandlingar fungerar på det sättet tillför de ny energi till forskningsfältet. Utmärkt så!

Fredrik Nilsson, Lund

Michelle Göransson: *Materialiserade sexualiteter. Om hur normer framträder, förhandlas och ges hållbarhet*. Makadam, Göteborg/Stockholm. Stockholms universitet, Stockholm 2012. 318 s. English summary. ISBN 978-91-7061-119-3.

Materialiserade sexualiteter är en kvalitativ studie baserad på huvudsakligen 19 intervjuer med Stockholmsboende personer som har det gemensamt att de ”avviker från samhällsnormen man och från samhällsnormen heterosexuell” (s.13). Det är människor som kallar sig antingen för lesbiska, flator, homosexuella, queera, bisexuella eller ingenting alls. Syftet är ”dels att undersöka hur föreställningar om sexualiteter länkas till, och formas genom förbindelser, olika typer av materialiteter, dels studera vilken betydelse materialiteter (dvs. kroppar, rum och ting) har för hur normer, i synnerhet heteronormer, formas och görs verksamma” (s.12).

Om nyckelordet par excellens för identitet- och makt-fokuserade avhandlingar under 2000-talet var *performativitet* så verkar motsvarande för detta decennium vara *materialitet*. Enbart under 10-talet har det redan kommit hela nio stycken som kodat sig med en snarlik betydelse av materialitetbegreppet. I *Materialiserade sexualiteter* finner vi det till och med i titeln och rättmätigt så, för som också framkommer av den något svårtillgängliga

syftesformuleringen är det centralt för avhandlingen.

Själv tillhörde jag performativitetshorden och vi misslyckades överlag ganska duktigt med att genomföra den performativitetsteoretiska ansatsen i våra empiriska beskrivningar. Det nymaterialistiska perspektiv som är Göranssons huvudsakliga inspirationskälla innebär ett slags utvidgning av performativitetbegreppet där man tar fasta på att materialiseringsprocesser inte endast omfattar talhandlingar som pågår mellan människor inom ett diskursivt ramverk. Diskurser intraagerar istället med ting, kroppar, rum som performativa agenter. Det vill säga, allt är sammantvinnat med sin situation och allt medverkar i den. Som ett än mer ”finkalibrerat” perspektiv på tillblivelse (genom att man siktar in sig inte enbart på subjektets agens, utan även tingens) blir anspråket än mer komplicerat och svårgenomförbart. Och inte heller Göransson får till det, som jag förstår uppgiften. Men det är ett ”misslyckande” med delvis bra konsekvenser, kan man säga.

Med avstamp i Sara Ahmeds queerfenomenologiska perspektiv som metodologi följer Göransson informanternas berättelser i tid och rum med hjälp av begreppen *skeva* (avvika från normer) och *skava* (subjektiv upplevelse). Noggrant dröjer hen vid var det skevar och skaver och lyfter förtjänstfullt fram hur informanterna *tar plats*, eller än träffsäkrare formulerat – hur de *äger rum*. Vi får följa med i vad som kan beskrivas som en rörelse från stora rum till mindre i ett tidsspänn fr.o.m. 1980-talet till samtiden, med huvudfokus på intervjusituationernas ”nu” mellan 2008 och 2010. Det är vägarna *hit* som avhandlingen beskriver – hbtq-identifikationernas *vardande* genom föreställningar och erfarenheter av länder, städer och tidsrymder, till staden Stockholm och dess delar, vidare runt i kvarter, klubbar och kaféer, till intima relationer och de egna hemmen, samt en mängd ting som finns förhanden på dessa vägar. Göransson tecknar på det här sättet ett slags sexualitetens kartografi. Det blir en bred, detaljrik och nyanserad genomgång av ställen, stilar och prylar, faktiskt den första i sitt slag (dvs. en samtida etnografisk genomgång av hbtq-liv i Sverige). Och jag ska villigt erkänna att det är underhållande att sammanfalla med studieobjektet och se sig själv som Stockholmsbaserad hbtq-person infångad mellan två pärmars.

I sitt finskaliga tecknande av sexualitetskartor lyfter Göransson exempelvis fram en problematik om *vem* som kan resa och bo *var* och förmedlar en nyanserad bild, inte enbart av begränsningar i resande och boende, utan också av hur Stockholmsbaserade hbtq-personer förläg-

ger intolerans och fördomar dels någon Annanstans, dels hos de Andra. Lokalt kan det vara hos Nockebybanans Bromma med sin borgerliga överklass eller tunnelbane-linjens Norsborg med etniska Andra eller arbetarklass. Den intressanta konsekvensen Göransson urskiljer på informanternas världskarta är hur det härmed möjliggörs vad hen beskriver som en svensk vithetsförkroppsligande medelklassolerans. Vi får alltså ta del av hur rasifieringsprocesser tvinnas samman med heterosexualiseringsprocesser (s. 97ff). Man kan därmed anta att en intressant fortsättning på Göranssons analys också gäller det omvända. Alltså: att själva konstituerandet som h, b, t, eller q i sig blir en medelklassresa och ett blekningsbad och att subjektet därmed blir mer medelklass och vit(are) av att förkroppsliga en hbtq-position. På så vis får läsaren inblick i ett hbtq som oavsett ankomstväg *äger rum* genom föreställningar om det västerländska, urbana, sekulariserade osv. som homogeniserar den Andre som heteronormativ och homofob. I tider av tilltagande homofobi och rasism är detta av avgörande betydelse. Vi, denna ”vita hbtq-medelklass” måste lära oss att bättre kommunicera våra erfarenheter av homofobi för att sluta reproducera rasism och för att rasistiska ideologier inte ska kunna uttala sig i våra namn. Göranssons nyanserade skildring av hur rasifiering och heterosexualisering vävs samman utgör här en viktig lektion.

Men i avhandlingen finns också analyser som jag är mindre övertygad av, som tar mindre relevanta grepp om den beskrivna problematiken. I inledningen skriver Göransson att hen också vill fokusera på att motståndsnormer även fungerar exkluderande – att det exempelvis bland aktivister finns en hierarki där vissa räknas som mer och andra mindre subversiva. Göransson frågar sig ”huruvida de rum som i en svensk kontext betraktas queera verkligen skevar” – för att sedan visa att också dessa rum har sina normer (s. 269). Men varför överhuvudtaget anta att folk träffas på queerklubbar för att skeva? Och är det överhuvudtaget möjligt att tänka sig gemenskaper utan exkluderingar? Istället för att konstatera att också ”queerkidsen” har sina normer och hierarkier tycker jag att analysen borde gälla ”komma-in”-problematiken och hierarkierna inom gruppen; för som Göransson också beskriver är det många som berättar att det varit nästan lika svårt att ”komma in” som att ”komma ut”, oavsett om det är fotbollsflator eller queergänget man vill vara med. Vad säger de hårda inträdesproven till hbtq-gemenskaper om materialiseringsprocessernas villkor för de subjekt som avviker från samhällsnormen man och från samhällsnormen heterosexuell?

Slutligen några ord som anknyter till inledningen av denna recension, och rör omständigheten att Göransson inspireras av den teoretiska vändning som ibland omtalas som nymaterialism. Om en lyckad konsekvens av denna inspirationskälla kan sägas vara studiens rigorösa genomgång av de kroppar, ting och rum som subjektet omgärdas av och befattar sig med, ser jag som mindre lyckad den tingens agens hen härmed säger sig vilja undersöka. Min allmänna invändning mot detta perspektiv är inte att det inte skulle vara en korrekt hypotes om verklighetens beskaffenhet. Snarare härrör min tveksamhet ur det faktum att forskare, oavsett hur de väljer att närma sig materialiseringsprocesser, bör ta hänsyn till materiens beskaffenhet på ett sätt som för mig som humanist går bortom det mänskliga psyke som jag förstår och förmår hantera som mitt huvudsakliga studieobjekt. Att skildra materiens inneboende agens eller förmedla det s.k. ontologiska flödet kräver, som jag förstår, det metodologier bortom humaniora och språk, bortom kronologi och linjärt tänkande. Det tar oss helt enkelt bortom vad buddismen kallar traditionell kunskap och som är det, tror jag, vi i akademien får hålla till godo med.

Att inte heller Göransson lyckas fånga materialiseringsprocesserna genom empirin kan kanske därför inte hon klandras för. Däremot är det en brist att författaren i det närmaste inte tar upp något alls av den omfattande och engagerade diskussion som pågått inom genus- och sexualitetsforskningen på senare år. Inte heller relaterar hen sin studie till de andra teoretiskt näraliggande studierna, vilket jag tycker borde vara fallet när teorin nu är så central. Till avhandlingens förtjänster ska dock räknas att den just genom sin teoretiska ansats medför en delvis rikare studie än vad performativitetsteorins anhängare fick till genom att (ibland) reducera praktiker till meningsskapande. Med den vakna blicken för ”kroppar, ting och rum” utgör den också en intressant vidareutveckling av den etnologiska traditionen att med stor noggrannhet inventera ”livsvärldar”.

En mer negativ konsekvens av vad jag förstår som Göranssons fascination inför materialitetsbegreppet är dock att det resulterar i en vilja att belägga den teoretiska utgångspunkten. Vid ett tiotal tillfällen i avhandlingen får läsaren uppsamlade och sammanfattande meningar om att vi här ser *att* kroppar, ting och rum oupphörligt samskapas (t.ex. s. 165, 191, 272). Och? Det var ju detta antagande som var studiens utgångspunkt.

Ytterligare en negativ konsekvens av avhandlingens fokusering av teorin är, empirimängden till trots, att analysen av empirin hamnar i bakgrunden. I valet av

bokomslag exemplifieras en symptomatisk konsekvens av detta. Det är en bild av en husfasad som i betongen har inpräntat en bildsekvens i fem delar. Det börjar uppifrån med en damtoalettfigur som tar emot blommor av en herrtoalettfigur, följt av ytterligare tre scener, för att sluta i en scen där herrtoalettfiguren är vänd över en bebisfigur (skötrumssymbolen) och damtoalettfiguren sitter ner. Som jag läser den är det en ironisk gestaltning av det normala livet. Och jag kan verkligen förstå den svindlande fascinationen över en så välfångad gestaltning av materialiserad sexualitet. I ett, till det yttersta reducerat, grafiskt symbolspråk som toalettskyltningens, dessutom i betong (ett material som i sig kan sägas symbolisera materiell beständighet) får betraktaren beskåda heteronormen. Men det är också ett lite olyckligt val. Empiriskt beskriver ju inte avhandlingen heterosexuella, utan vad Göransson med Gilles Deleuze kallar normens flyktlinjer, i det här fallet hbtq-personer. Precis som i hens egen analys av byggnaden på plats, reproduceras ännu en gång en gestaltning av normen och med den normativiteten (s. 133 f.).

Min huvudsakliga invändning mot detta avhandlingsprojekt handlar alltså snarast om uppgiftens art. I etnografiska och empiriska studier menar jag att forskarens huvuduppgift är att (givetvis med en teoretisk ansats) fokusera analysen av materialet snarare än teorierna, dels för att vi (oftast) inte är filosofer, dels för att vårt viktiga bidrag just ligger i konkretionen, snarare än abstraktionen. Att den teoretiska ansatsen så att säga är avhandlingens hjärtefråga innebär också ytterligare en problematik. Att kalla det ett etiskt problem är alltför stort, men som studieobjekt blir jag lite sur! Det är inte till detta jag vill låta mig utforskas. Jag vill att etnologisk kunskapsproduktion ska lära mig något om "mig", inte om ontologi.

Ingeborg Svensson, Uppsala

Mikael Häll: *Skogsrået, näcken och djävulen. Erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talens Sverige*. Malört, Stockholm 2013. 588 s., ill. English summary. ISBN 978-91-978751-2-7.

Både inom och utanför den humanistiska forskarvärlden finns ett växande intresse för folketro och föreställningsvärld i olika tider och sammanhang. Därför är det glädjande med en avhandling som behandlar detta område och dessutom är inriktad på folktrons övernaturliga väsen,

ett ämne som under lång tid hamnat i skymundan och där forskningen varit eftersatt.

I sin avhandling *Skogsrået, näcken och djävulen. Erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talens Sverige* undersöker historikern Mikael Häll kopplingen mellan folkliga föreställningar om sexuella relationer mellan naturväsen och människor.

Som framgår av benämningen innebär naturväsen de övernaturliga varelser som troddes hålla till utanför den trygga hemmiljön, i den osäkrare och farliga vildmarken. I titeln nämner Häll skogsrået och näcken men i avhandlingen berörs även havs- och sjörå, bergrå, troll och älvor m.fl. (som författaren själv påpekar är gränsdragningen mellan de olika väsen ofta flytande och inte alls så definitiv som vi ibland kan luras att tro).

Rent formmässigt är det ett digert verk med en tilltalande layout och ett pedagogiskt upplägg som underlättar för läsaren att följa författarens resonemang. Språkligt håller Häll balansen mellan ett akademiskt språk och läsbarhet på ett föredömligt sätt. Avhandlingen kommer säkert att kunna nå ut till läsare även utanför forskar- och universitetsvärlden samtidigt som språket inte ger avkall på vetenskaplig tyngd.

Avhandlingens upplägg är ambitiöst, både när det gäller forskningsprojektets storlek och det samlade källmaterialets omfång. Häll skriver att: "Vad jag framför allt söker är den *mening* som föreställningarna hade för olika individer och grupper i olika kulturella sammanhang och inom olika diskurser." Författarens avsikt är också att studera förändringar och kontinuitet över tid. Den övergripande problemställningen är formulerad som följer:

Gestaltade föreställningarna centrala kategorier, gränser och normer i den rådande magisk-religiösa världsbilden, i förhållande till sexualitet, kropp och kön; fantasi och verklighet; mänskligt; djuriskt, andligt, monstruöst och demoniskt? Om så var fallet; hur och varför?

Som källmaterial till sin undersökning använder Häll sig i första hand av domböcker med protokoll från rättsliga fall där människor berättat om erfarenheter av sexuellt umgänge med övernaturliga väsen. Häll nämner också teologiska och naturfilosofiska texter, sagokrönikor, landskaps- och resebeskrivningar, uppteckningar av sägner och naturmystiska ballader som viktiga källor till kunskap om den tidigmoderna föreställningsvärlden. Bland dessa är det främst de två sistnämnda som författaren väljer att presentera närmare. Urval och prioriteringar

av källmaterialet har gjorts eftersom författaren anser att rättegångsmaterialet är den bästa källan för att komma åt föreställningarna på ”ett djupare och mer konkret plan” och att balladtexter samt sägenuppteckningar sällan används i historisk forskning.

Häll närmar sig sitt material utifrån flera teoretiska utgångspunkter hämtade från historisk, social- och kulturantropologisk, sociologisk samt i viss mån etnologisk/folkloristisk teoribildning, centrerade kring begreppen kultur, liminalitet och tankefigurer.

Efter avhandlingens inledande kapitel där undersökningens bakgrund, teori, metod och problemställning redovisas följer ett kapitel som diskuterar och problematiserar den tidigmoderna människans världsbild och dess växelverkan mellan religiös och folklig tro.

I nästa kapitel görs en genomgång av erotiska motiv om naturväsenden i dels ”den bildade”, dels ”den folkliga” berättartraditionen, med ett genusperspektiv där manliga och kvinnliga motiv lyfts fram var för sig och diskuteras. I de två därpå följande kapitlen behandlas teologiska diskurser om sexuellt umgänge med djävulen/demoner och dess koppling till erotiska naturväsen ur kyrkligt perspektiv samt naturfilosofiska teorier om naturväsendenas uppkomst och eventuella verklighetsbakgrund.

Textens tyngdpunkt ligger på det rättsliga material som Häll valt att koncentrera sig på. I sex kapitel behandlar författaren påstådda samlag med naturväsen/djävulen och annan ”onaturlig sexualitet” som brott i 1600- och 1700-talens Sverige.

Varje kapitel avslutas med en diskussion och redovisning av de slutsatser som dras utifrån det material som läggs fram. Dessa sammanfogas och analyseras i ett sista avslutande kapitel. Materialet studeras genomgående ur ett genusperspektiv där likheter och skillnader mellan kvinnors och mäns vittnesmål lyfts fram och jämförs med hur den muntliga berättar- och vistraditionen har olika motiv när det gäller mäns och kvinnors erotiska möten med naturväsen.

Det här är en läsvärd avhandling, som behandlar ett område och en tidsperiod där tidigare forskning är knapphändig. Hälls analys innehåller många intressanta resonemang och slutsatser. Avhandlingen spänner över ett stort ämnesområde – eller kanske rättare sagt flera stora områden – med många intressanta frågeställningar. Dessutom utgår undersökningen från flera olika former av källmaterial, alla med olika källkritiska problem. Detta ambitiösa upplägg är både en styrka och en svaghet.

Styrkan ligger i den samlade bild som läsaren får uti-

från de olika källorna. Häll väver samman trådar från olika material och visar hur de tillsammans kan ge ett svar på frågor som är centrala för förståelsen av dåtidens samhälle och kultur, i ett forskningsfält där både material och ämne till sin natur är svårgripbart och komplicerat.

Det finns många passager i avhandlingen som är värda att uppmärksammas, här nämner jag några av dem. Hälls resonemang kring sägner om möten med naturväsen och enskilda individers berättelser om upplevda möten med dessa väsen å ena sidan, och kyrkans teologiska brottningar med att förklara dessa såsom manifestationer av djävulen å andra sidan, är intressant att följa. Detsamma gäller hans analys av samspel och växelverkan mellan ”lärdar” och ”folkliga” föreställningar. Utifrån det material Häll studerar knyter han också an till den ständigt aktuella diskussionen om hur upplevelsen av och tron på övernaturliga föreställningar, var (och är) skiftande på individnivå – vilket i högsta grad komplicerar forskarnas önskan om att urskilja och tolka folktrons mening(ar). Hälls tillämpning av begreppet tankefigurer är spännande i detta sammanhang.

En närliggande diskussion är hur folktron har använts i strategiskt syfte för att skydda sig själv eller andra från juridiska och/eller sociala följder av brott mot lag eller vedertagna normer (påstådda bergtagningar som sedan visat sig vara uppbyggda för att förklara en periods frivilliga frånvaro, är exempel på detta som nämnts i andra sammanhang). Detta har Häll även funnit i sitt material och hans analys är givande, speciellt som han genom ett genomtänkt genusperspektiv belyser hur mäns och kvinnors olika situation i samhället speglas i de föreställningar som brottmålen bygger på.

Avhandlingen har, som tidigare sagts, ett omfattande upplägg och det ger förvisso såväl spännande läsning som intressanta forskningsdiskussioner. Men frågan är om avhandlingen ändå inte hade vunnit på att stramas åt en del. Bitvis blir texten mer av redovisning och mindre av analys än vad den nyfikne läsaren skulle önska. Under läsningen reagerade jag på att vissa resonemang känns oavslutade, att författaren hade kunnat nå en djupare analys om han stannat kvar i de påbörjade tankarna istället för att hasta vidare till nästa infallsvinkel. En förhoppning är förstås att Häll väljer att återvända till detta forskningsfält i framtiden och att läsaren då kan se fram emot ytterligare fördjupningar och analyser.

Personligen närmar jag mig ämnet från ett folkloristiskt perspektiv och saknar delvis detta i Hälls avhandling. När det gäller folklorens mening för människor i olika tider och samhällen, som jag uppfattar vara kärnan i

det Häll söker, finns mycket att hämta inom folkloristisk/etnologisk forskning och avhandlingen hade, tror jag, kunnat få ytterligare dimensioner av att i större utsträckning omfamna dessa.

Häll avslutar sin avhandling med en kort reflektion över hur äldre föreställningar kring övernaturliga väsen i modern tid transformerats och fått nya former i både populärkultur och föreställningsvärld. Med lätt hand berör han här även begreppet återförtrollning och avhandlingens avslutande rader föreslår att en återförtrollning av vårt samhälle är på väg att ske. Detta är alla intressanta iakttagelser, diskussionen om förändring i folklorens innehåll och mening över tid är både aktuell och relevant. Men behandlad på endast ett par sidor blir det något rumphugget. Jag upplever att detta antingen borde ha fått mer plats (med utrymme för att lyfta fram och diskutera den forskning som sker inom detta område) eller kanske ersatts med något annat, t.ex. en utökad diskussion och problematisering av skillnader och likheter mellan den äldre och den yngre folktron i bondesamhället, ett område där jag gärna hade läst mer av Hälls egna tankegångar.

Trots dessa invändningar är jag positiv till Mikael Hälls avhandling i stort och jag tror att den kommer att kunna vara till akademisk glädje och nytta för forskare såväl från olika discipliner som till nöje för intresserade utanför forskarvärlden.

Tora Wall, Stockholm

Kristiina Savin: *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*. Sekel bokförlag, Lund 2011. 501 s., ill. English summary. ISBN 978-91-85767-84-7.

”Lyckan kommer, lyckan går, den Gud älskar lyckan får” eller ”Lyckan kommer, lyckan går, du förbliver fader vår” slutar Gud som haver barnen kär, en av de mest kända aftonbönerna på svenska. Det är omstritt hur slutet riktigt ska lyda och det är kanske ett tecken på det vankelemod som syns råda om vad lycka är. Kristiina Savin har skrivit en diger doktorsavhandling kallad *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*. I dagens samhälle där risk är ett högt älskat ord, också i sammansättningar som riskkapital, riskzon, riskgrupp, är det helt på sin plats att en idéhistoriker går tillbaka och ser vad det begreppet och därmed besläktade begrepp haft för betydelser. Att lära sig räkna med en risk visar dels att människan inte anser sig vara ett rö för vinden helt beroende av andra vare sig människor eller

övernaturliga makter, dels att hon kan tänka abstrakt på tänkbara andra utgångar än enbart önskad. Vad har alltså den tidigmoderna människan tänkt sig kring (o)lyckliga och riskabla omständigheter i livet?

Savin utgår från en föreställning om att den tidigmoderna människan var passiv för att hon var underkastad slumpen, ödet eller varför inte Guds vilja. Ord som lycka, risk, fara, öde, slump, äventyr, kalkyl och deras motsvarigheter behandlas därför ingående. Författaren använder *Svenska Akademiens Ordbok* för att visa hur gamla eller hur unga begreppen är. Hon avgränsar sig till den bildade svenska befolkningen i Sverige-Finland som den såg ut ungefär från 1560 till 1720. Häri inbegrips huvudsakligen män i staten och pojkar som skulle få en lämplig fostran för sitt stånd, men också kvinnors efterlämnade skrifter har behandlats. Ett otal materialkategorier får leverera underlag för analysen. Så har författaren analyserat exempelvis skolböcker, pamfletter, skillingtryck, biografiska texter, brev förutom religiöst tryck av diverse slag. Hon säger tydligt och klart att hon utelämnat folkloren, vilket kan ses som en svaghet med hänsyn till bokens mål, nämligen ”att kartlägga de skiftande idéer och argument som anfördes i resonemang om människans jordiska osäkerhet”. Också folkloren har mycket att komma med i exempelvis trollformler som är spår efter en aktivitet som strävar efter att påverka händelsernas gång, eller böner som också uttalades för att nå ett resultat och pekar på människans egen aktivitet. Någonstans måste man dock dra gränser för vad man kan behandla, och kanske det är klokt att en idéhistoriker håller sig till kategorier som är orts- och tidfästa på ett annat sätt än folkloren.

Savin vill alltså se hur man uppfattade lycka, olycka och risk under två sekel. Som idéhistoriker är hon inspirerad av Reinhart Kosellecks tankar om hur begrepps innehåll förändras över tid. För att kunna förverkliga det långa perspektivet går Savin bakåt till antiken samtidigt som hon relaterar till nutiden och den postmoderna människans sätt att se på lycka och risk. Så rör hon sig å ena sidan mellan Aristoteles tankar, den klassiska retoriken så som den återgavs under undersökningsperioden, den samtida moralfilosofin, pedagogiken, det ökande intresset för naturen och för egendomligheter, underligheter överhuvudtaget och en mekanistisk världsbild och å den andra Luthers och ibland också Calvins läror med små utblickar mot katolicismen. Hon menar att begrepp som lycka, olycka och risk måste ses som delar av en kulturell repertoar i vilken ingår idéer som härrör någonstans ifrån – hon försöker förtjänstfullt visa var en författare kan ha hittat förebilden till dem – och genrer som tjänar till att

underlätta kommunikationen i olika retoriska situationer. För att nå fram till dessa situationer håller Savin ögonen öppna efter de känslor, exempelvis tacksamhet, rädsla eller glädje, som producerat ett visst dokument och försöker också visa vilka emotioner detta dokument kan ha väckt hos dem som tagit del av det. Därigenom har hon lyckats kombinera nu relevanta tankar om performativitet med ett gammalt material. Resultatet blir naturligtvis att hon egentligen sällan kan nå fram till hur receptionen upplevdes, men att hennes interpretationer är plausibla.

Författaren rör sig mellan flera olika motsatser. Så utgår hon ifrån en muntlig tradition som övergår i en skriftlig textproduktion som dock fortsätter att ha inflytande bakåt. Här är hon influerad av Walter Ong. Hon söker uttryck för kollektiv (o)lycka lika väl som hon finner uttalanden om privat (o)lycka. Hon ser också att lycka kan uppfattas både som ett konkret och ett abstrakt begrepp.

Savin visar att tanken om den tidigmoderna människans passivitet inte stämmer. I motsats till vad man enligt henne ansett om den tidigmoderna människan, som utan agens och möjlighet till inflytande på sitt eget liv för att Guds vilja och allmakt ansetts ha legat i vägen för egna beslut och handlingar, visar Savin att stormaktstidens människa i högsta grad ansåg sig kunna påverka sitt eget liv, men att Gud oftast ingick i resonemanget. Om en människa skötte sig enligt lutherdomens syn på hur en god människa skulle vara, var henne också Gud bevågen och det gick henne väl. Om det ändå gick henne illa, vilket inte alls var ovanligt, kunde hon tolka utgången på ett för henne positivt sätt. Detta är en idéhistorisk undersökning och därför saknas hänvisningar till religionspsykologisk forskning, men Savins undersökning befäster vad religionspsykologerna hävdar om hur tro fungerar. Stormaktstidens religiositet genomsyrade livet på samhällsnivå på ett annat sätt än idag. Åtminstone ger de källor hon använt anledning att hålla fast vid denna åsikt. Bibelns gestalter som de framställdes i predikningar, sedelärande berättelser och katekes gav modeller för hur människan under 1500–1600-talen tolkade händelserna i livet. Under alla omständigheter låg människans vandel på hennes eget ansvar. Hon hade att välja om hon ville leva som Gud ville och uppnå lyckan genom att vara dygdig, vad än det ordet betydde i olika situationer, eller om hon ville gå sin egen väg och ta risken att lyckan blev annorlunda.

Boken är indelad i tre huvudkapitel som alla är delade i kortare avsnitt med egna rubriker. Inte alltid är dessa rubriker så informativa, men ofta förs man som läsare vidare genom metatext från ett avsnitt till ett annat. Språket är ypperligt, det är en ren njutning att läsa boken. Illustrationerna är hämtade från historiska dokument. De gör att man tydligt ser hur konkret lyckan tänkts vara och Savins sätt att förklara det som finns i dem gör läsaren glad.

tionerna är hämtade från historiska dokument. De gör att man tydligt ser hur konkret lyckan tänkts vara och Savins sätt att förklara det som finns i dem gör läsaren glad.

Endast en återkommande formulering är irriterande. Den gäller Savins sätt att skriva läsaren på näsan vad som är svårt att förstå för en postmodern läsare. Den återkommer så ofta att den fått mig att fundera. Varför måste hon påpeka detta? Har vi nu i ett sekulariserat samhälle fjärmats så mycket från den kristendom som i mer än tvåtusen år legat som grund för hur vårt samhälle byggts upp att det som 1600-talsmänniskan trodde på eller åtminstone uttryckte sig om blivit förunderligt? Är traditionen bruten? Förstår de som är födda på 1970-talet inte längre uttryck som ”om Gud vill”? Kan detta talesätt idag bara förstås bokstavligt? Kan man inte tänka sig att det ingår i ett språkbruk som också annars fylls av uttryck med symboliska betydelser? I Åbo utlyses julfreden varje julafton vid middagstid. Texten lyder: ”I morgon, vill Gud, infaller vår Herres och Frälsares nåderika födelsefest. [...]” Man har frågat mig vad detta ”vill Gud” betyder. Språket är så föråldrat att det blivit obegripligt. Frågan är om hela kristendomen också blivit det. För en troende kristen är dock inte det som Savin uppfattar som underligt eller ofattbart för en postmodern människa alls obegripligt. Fortfarande ger den religiösa människan sitt liv mening med hjälp av en copingprocess där hon attribuerar det som händer till Gud som en aktiv partner i hennes liv utan att hon för den skull själv låter bli att tänka eller agera. I så måtto har den postmoderna människan i Sverige och storhetstidens svensk mycket gemensamt.

Boken är mycket välskriven och ger inblickar i en forskares sätt att resonera som vittnar om stor lärdom. Den rekommenderas för alla som vill veta något om den svenska storhetstidens högreståndspersoners sätt att tänka och resonera kring livets många olika upplevelser av medgång och motgång.

Ulrika Wolf-Knuts, Åbo

Martin Emanuel: *Trafikslag på undantag. Cykeltrafiken i Stockholm 1930–1980*. Monografier utgivna av Stockholms stad 222. Stockholmia förlag, Stockholm 1912. 408 s., ill. ISBN 978-91-7031-241-0.

Denna bok är en doktorsavhandling i teknikhistoria vid KTH i Stockholm. Den behandlar cykelns roll som fortskaffningsmedel i Stockholm med särskild tonvikt på hur

politiker och ledande tjänstemän i den lokala förvaltningen såg på cyklismen under omgestaltandet av stadens trafiknät decennierna kring mitten av förra seklet, med andra ord den tid när stora genomgripande förändringar gjordes av infartsleder, gator och den centrala bebyggelsen, till stor del för att underlätta för den växande trafiken, eller korrektare uttryckt bilismen. Under denna tid inträffade stora förändringar av cyklandet i Stockholm. Redan från början av 1930-talet skedde en anmärkningsvärd ökning. Denna ökning fortsatte på ett dramatiskt sätt under andra världskrigets år, naturligtvis till stor del beroende på att bilåkandet då underkastades starka restriktioner. Att cykeln upplevde en guldålder under kriget är välbekant, mindre bekant är uppgången redan under 1930-talet. Efter kriget sjönk cykelns andel av trafiken snabbt under 1950- och 1960-talen ner till några få procent av hela trafiken. Det berodde delvis på att bilismen nu expanderade kraftigt och gav cykeln sämre utrymme. Bland politikerna ansåg man att biltrafiken nödvändiggjorde den hårdhänta omgestaltning av Nedre Normalm, som blev verklighet på 1950- och 1960-talen. Men cyklandet tillbakagång berodde också på att Stockholms tunnelbana nu stod klar och kom att fylla en ansevärd del av arbetspendlingen till och från innerstaden.

Författaren vill i sin avhandling göra fluktuationerna i cyklandet begripliga. Men särskilt intresserar han sig som nämnts för hur Stockholms trafikplanerare behandlade cykeln i sina visioner av den stad för bilism, som de såg framför sig redan före andra världskriget. Var utvecklingen självklar och ofrånkomlig? För att diskutera detta görs i flera avsnitt jämförelser mellan Stockholm och Köpenhamn, den senare en av Nordeuropas mest cykelvänliga storstäder. Där hade cyklandet tidigare än i Stockholm blivit en viktig del av det dagliga livet och av resorna till och från arbetsplatserna. Och där behöll cykeln en starkare ställning under hela den undersökta perioden. I Köpenhamn fanns ett vitalare motstånd mot att trafiken tilläts göra intrång i den gamla stadskärnan, och förutsättningarna för en mycket kostsam modernisering var också sämre där efter den ekonomiskt kända tyska ockupationstiden. Tunnelbanebygge diskuterades visserligen men genomfördes inte alls så tidigt som i Stockholm. När trafiken till sist ändå började motivera större ingrepp hade den bilfientliga opinion, som började framträda i många länder omkring 1970, betydligt större möjligheter att göra sina synpunkter hörda än vad som varit fallet i Stockholm årtiondena närmast efter kriget. Om även sådana faktorer som det plattare landskapet och det mildare klimatet i Köpenhamn medverkade till

skillnaderna i cykelintresse mellan städerna diskuteras däremot inte i avhandlingen.

Martin Emanuels studie bygger på myndigheters handlingar, viktigast kanske dem från Gatukontoret och Stockholms stadsfullmäktige. Men till mycket stor del har också de olika huvudaktörernas publicerade artiklar och debattinlägg utnyttjats. Cykelfrämjandets arkiv och medlemstidning spelar viktiga roller. Det tryckta materialet, såväl allehanda utgivna källor som vetenskapliga uppsatser och arbeten, är sammantaget imponerande i sin omfattning. Detta är en gedigen, väl genomarbetad doktorsavhandling, saklig och lätt att följa. Översikten av tidigare forskning är intressant läsning. Vägfarande nog är inledningen fri från de pretentiösa teoretiska akrobatövningar, som numera anses obligatoriska i humanistiska avhandlingar.

Emanuelns tes är att de ledande trafikplanerarna i Stockholm under efterkrigstiden länge betraktade cykeln som ett omodernt transportmedel, som man inte behövde ta med i beräkningen i någon större omfattning. Det är de ledande aktörerna och deras föreställningar och värderingar som står i undersökningens fokus. En viktig förändring skedde omedelbart efter kriget, då vad Emanuel kallar en "hushållande reaktiv stadstrafikregim" ersattes av en "expansionistisk proaktiv regim". Den förra lämpade efter lägenhet allteftersom problem i trafiken uppstod. Den senare förutspådde utvecklingen och slog in på en bestämd bana för att förvandla Stockholm till en modern storstad där bilismen skulle spela huvudrollen. Inspirationen hämtades i mycket från USA, där ju också cyklandet spelade en obetydlig roll. Först i början av 1970-talet mötte den expansiva regimen ett folkligt motstånd och de drastiska planerna på breda bilvägar rakt genom innerstaden blev så småningom lyckligtvis skrinlagda.

Fyra bärande kapitel behandlar dels cykeln i ytterstaden, dels cykeln i innerstaden, dels 1930–1950, dels 1945–1970. Cykeln, som kring sekelskiftet 1900 mest varit en leksak för sportintresserade män ur medelklassen, hade på 1930-talet blivit ett vanligt transportmedel inom arbetarklassen. I stället för att gå till jobbet hade man börjat cykla. De många arbetare, som i slutet av 1930-talet lämnade Södermalm för modernare bostäder i Hammarbyhöjden och andra närliggande förorter, cyklade tillbaka till innerstaden till sina gamla jobb varje morgon. Pendlingscyklandet var vid denna tid omfattande. Kanske kan man också se cykeln som en frihetssymbol under 1930- och 1940-talen, årtionden när cykelsemester på landsbygden var ett avkopplande nöje för många. Bilen var ännu en otänkbar lyx. Men knappt var kriget över

förrän cyklandet började minska snabbt. Emanuel ser det som en följd av att trafikplanerarna inte tog till vara möjligheten att med särskilda cykelbanor underlätta för cyklisterna, när nu biltrafiken efter kriget hastigt ökade i omfattning. Det blev farligt eller olustigt att cykla i den allt tätare trafiken. Här kan man nog i avhandlingen sakna en närmare analys av vilken roll som den snart utbyggda tunnelbanan spelade för cyklisterna. Med stigande välstånd spelade knappast de pengar man sparade in på att cykla i stället för att åka kommunalt någon större roll, särskilt om trafiken på gatorna upplevdes som mer hotfull. Cykelpendlingen hade ju ändå till stor del berott på bristen på vettiga kommunala transportmedel.

Planerarna såg annorlunda på ytterstaden (förorterna) och innerstaden. Man menade att när avstånden för de boende till arbetsplatserna i innerstaden blev allt längre skulle cykelpendlingen upphöra. Tunnelbana och pendeltåg skulle ta över. I ytterstaden skulle cykeln i stället få rollen som ett redskap för lokala resor inom förorten. Någon arbetspendling per cykel till innerstaden var man inte nämnvärt intresserad av att underlätta. Emanuel diskuterar frågan om eventuella cykelbanor på Essingeleden och Centralbron (från Södergatan till Tegelbacken). De var på tal men kom aldrig att effektueras. I dagens Stockholm kan man väl inte säga att det skulle kännas särskilt lockande att cykla på Essingeleden eller i tunneln under Söder. Men, som Emanuel säger, utvecklingen kunde ha blivit en annan. När det gäller cykeln i innerstaden verkar planerarna inte ha gillat tanken alls, även om cyklister på egen risk fick trängas med bilarna om de ville.

Jag kan tycka att Emanuels analys av cyklandet i innerstaden är litet ofullständig. Den branta nedgången i cyklandet anges med utgångspunkt från gatukontorets mätningar. Men de tycks ha utförts vid tullarna och mäter väl närmast arbetspendlingen. Här sjunker cykelns andel dramatiskt under decennierna efter kriget. Hur cykeln däremot användes lokalt inom stadsdelarna förblir oklart. Det var ju så planerarna tänkte sig att den skulle utnyttjas i förorterna. Emanuel redovisar också uppgifter från Vällingby om att så blev fallet. Nästan inga cykelpendlade från Vällingby omkring 1970 till innerstaden, men många cyklade lokalt i stadsdelen och dess närhet. Detsamma bör ha gällt innerstaden. Själv har jag bott över 40 år i Stockholms innerstad och cyklat flitigt. Men aldrig annat än korta resor, t.ex. i ärenden till cityområdet. Jag har aldrig ens lekt med tanken på att cykla på t.ex. Hornsgatan eller S:t Eriksgatan eller ge mig iväg över tullarna. Om

man bara undvikit de större gatorna har det varit ganska problemfritt att använda en cykel i innerstaden. Att cykla blir i Emanuels avhandling litet för mycket synonymt med att cykla till och från arbetsplatsen.

Man kan väl säga att den storskaliga omdaning av både gatunät och bebyggelse som genomfördes i centrala Stockholm efter andra världskriget är ett gott exempel på den litet aningslösa tilltro till teknik och modernitet, som på många sätt utmärkte Sverige inför och under ”rekordåren”. Det fanns inte mycket plats för cykeln i denna nya trosvissa stadsvision. I efterhand kan man dock tycka att trafiklösningarna trots allt var mera nödvändiga och konstruktiva än de omfattande kvartersrivningarna på Nedre Norrmalm. De senare var i mycket knutna till trafikledernas omläggning, men de gick definitivt mycket längre än vad som krävdes av trafikskäl.

Emanuelns avhandling är en trafikhistorisk studie. Han har inte haft som uppgift att behandla cyklismen som kulturellt fenomen. Vilka som cyklar och hur de upplever cyklandet ligger utanför fokus. Ändå skyntar cyklandet praktik ibland i den rika texten: cykelbuden på 1940-talet, de unga pojkar ur arbetarklassen som fyllde den viktiga rollen av att köra ut varor från stadens butiker och som ofta irriterade bilisterna med sin kaxiga framfart. Eller ”tolkningen” efter lastbilar, cyklister som med ena handen höll sig fast i lastbilsflaket och lät sig dras fram längs gatorna, en bild av hur långsamt faktiskt trafiken flöt fram förr längs de smala innerstadsgatorna.

Även om författaren strävar efter en balanserad framställning av sitt ämne och i regel lyckas mycket bra med detta, anar man snart att han själv är en hängiven cyklist som med indignation ser på trafikplanernas styvmoderliga behandling av cyklisterna under decennierna efter kriget. Värderingarna kommer ibland fram i språkbruket och i avhandlingens slutkapitel, där Emanuel går längre fram i tiden än titeln utlovar för att översiktligt skissera cykelns plats i dagens Stockholm. På 2000-talet har bilismen i storstaden uppenbarligen kommit till vägs ände: luftföroreningar, parkeringsproblem, kör vid infarterna, dubbdäcksfrågan, trängselskatt, intresset för motionsidrott och hälsoinriktad livsstil, cykelvänliga partier som Stockholmspartiet och Miljöpartiet som ofta fått en politisk nyckelroll, hela denna nya värld har skapat ett öppnare klimat för cykeln än någonsin tidigare efter andra världskriget.

Mats Hellspång, Stockholm

RECENSIONER

Alf Arvidsson: *Jazzens väg inom svenskt musikliv. Strategier för självständighet och erkännande 1930–1975*. (Etnologiska skrifter, Umeå universitet nr 57/Publikationer från jazzavdelningen, Svenskt visarkiv nr 22). Gidlunds, Möklinta 2011. 317 s. ISBN 978-91-7844-841-8.

Forskning om populär musik ligger alltid efter. Spelmansmusiken blev insamlad och beforskad när den inte längre tillhörde lördagskvällarnas nöjen, utan visades upp i söndagarnas dagsljus. Dragspelet och dess låtar har ännu inte undersökts på ett sätt som motsvarar dess musikhistoriska betydelse. Med schlagermusiken ligger det ungefär liknande till, för att inte tala om vår tids pop och rock.

Populärmusikforskning är således en historievetskap, vilket är paradoxalt med tanke på den populära musikens beroende av samtida referenser som sannerligen är svåra att få fatt i när åren gått. Man kan fråga sig om eftersläpningen beror på forskarnas behov av tidsmässig distans? Eller på att den populära musiken fångar yngre som långt senare är redo att som forskare undersöka sin ungdoms musik? Eller beror fördröjningen helt enkelt på att den populära musiken är i alla avseenden stor och skaran av forskare liten – och att de därför alltid ligger ohjälpligt efter?

Ja, så går tankarna efter läsning av Umeåetnologen Alf Arvidssons bok om jazzens väg i Sverige från föraktad ungdomsvurm till samhällskramad kulturyttring. Med sitt retrospektiva perspektiv faller studien nämligen in i det antydda mönstret. Den musik som en gång var omstridd och framträdande vilar i arkivens mörker. De passionerade aktörerna är grånade, ifall de fortfarande är vid liv. Och de eldande argumenten finns bevarade i tryck, vars papper riskerar att lösas upp. Men i Arvidssons text får allt detta liv igen såsom sker när en skicklig rekonstruktör har gjort sitt jobb.

Studien omfattar tiden 1930–1975, vilket innebär att det finns både en förhistoria och ett efterföljande händelseförlopp. Avgränsningen har att göra med stu-

diens syfte som är att ”undersöka hur jazzen etablerades som en del av det officiella musiklivet – från att först ha lanserats som en särskild delkultur” (s. 10). Denna förvandling skedde alltså mellan de angivna årtalen. Redan av bokens underrubrik framgår att strategi är ett centralt begrepp. Men Arvidsson menar att det inte alltid handlade om medvetna strategier för att hävda jazzens självständighet. Många gånger är det rimligare att kalla intentionerna för taktik, tendenser eller aktionsmönster (ibid.). Glidningarna är intressanta i sig, eftersom man då kan påstå att det rörde sig om både kalkylerade och omedvetna framflyttningar av jazzens positioner.

Texten är indelad i fyra undersökningsområden som följs av en avslutande syntetisering. I den första delstudien undersöker författaren hur strävan att under 1930-talet etablera jazz som en självständig musikform uttrycktes i facktidskriften *Orkesterjournalen*. I konsertreportage, artistintervjuer, skivrecensioner, krönikor osv. hittar Arvidsson argumentation för genrens kvaliteter inför ett officiellt musikliv som då var ganska jazzfrämmande.

Den andra delstudien handlar om kvinnliga sångare och musiker, och om den dubbla självständighet som dessa personer fick kämpa för – för både jazz och kvinnligt musikskap. Här serverar Arvidsson många nya uppgifter, inte minst många namn som tidigare inte förekommit i historieskrivningen. Detta är helt enkelt bokens mest nyskapande del.

I den tredje delen fokuserar författaren på argumentationen för jazz under 1950-talet som uppenbarligen var en brytningstid för genren. De konstnärliga ambitionerna stegrades, samtidigt som den ekonomiska basen fortfarande fanns i dansmusicerandet. Och samhällets höga företrädare hade precis börjat lyssna på resonemangen från jazzens ivrare.

Fjärde delstudien omfattar åren 1960–1975, då jazzen definitivt kom in i musiklivets värme. Stödssystemen öppnades för jazzskapare, radio och tv blev viktiga spridare (och uppdragsgivare), musikutbildningarna började inkludera jazz i undervisningen.

Arvidssons bok vilar på ett synnerligen rikt källmate-

rial: artiklar i tidningar och tidskrifter, skivinspelningar, radio- och i viss mån tv-program, dokumentationsintervjuer, arkivaliska källor, för att nämna de viktigaste kategorierna. Det framgår att Svenskt visarkivs jazzavdelning varit en viktig replipunkt under arbetets gång. Källmaterialet är rikligt företrätt i texten genom ideliga och ofta långa citat, vilket förmedlar tidsandan direkt till läsaren, men å andra sidan innebär att läsningen ibland går tungt. Texten är över huvud taget empirinära, med ganska långt mellan de vetenskapliga begreppen.

Ett intryck av Arvidssons detaljrika skildring av förloppet är att diskussionen om jazzens ställning under många år var livlig. Det var ingen rak väg till etablering, för att alludera på boktiteln. Argumenten flödade, motståndare fanns och fronterna var många. I debatterna deltog många namn som överraskar så här långt efteråt, personer som skulle komma att få betydande positioner i svenskt kulturliv, men som idag inte förknippas med jazz. En outtröttlig talesman hade jazzens under en lång följd av år i Bertil Sundin (1924–2010) som hävdade genren utifrån sin dubbla kompetens som både jazzkännare och musikpedagogisk forskare. Sundins enastående gärning för jazzen är märklig och vore värd en egen studie av vad en enda aktör åstadkom för genrens ställning.

Arvidsson gör tydlig skillnad mellan argumentationen för jazzens sak gentemot det stora musiklivet och den ”jazzinterna” diskussionen. Studien handlar uttryckligen om den förstnämnda utvecklingen, men det saknas ändå dels en stadig beskrivning av vad som var jazzinternt, dels en passage om den interna diskussionens betydelse för hur argumenten inför det officiella musiklivet formades. Till stor del handlade det om samma personer i båda sfärerna.

En annan fundering utgår från ett snabbt passerat stycke, där Arvidsson alldeles mot slutet av boken redovisar en intressant iakttagelse av jazzens hållning till den samtida musikteknologin (s. 264). Under 1950- och 60-talen klämdes jazzen mellan den klassiska musiken och den framstormande rocken. Genom att snegla mot den klassiska musikens upphöjda position arbetade jazzens ivrare på att genren skulle framstå som seriös – dess inträde i radions P2 ingick i denna strategi. Och samtidigt var man noga med att hålla avstånd mot rocken som hade samma låga kulturella status som jazzen en gång haft. En sådan avståndsmarkering var att inte anamma rockens – och senare popens – självklara intresse för musikteknologins möjligheter. Det innebar att jazzen blev en livegenre, där skivproduktioner skulle spegla konserterandets estetik, inte vara musikteknologiska

bearbetningar, där producent och ljudtekniker gjorde lika kreativa insatser som musikerna. Vad skulle ha hänt med jazzen om dess företrädare i stället hade bejakat musikteknologin? Hade det blivit en tidig fusion mellan jazz och rock? Hade senare decenniers populärmusik i så fall låtit helt annorlunda? Och hade vi över huvud taget talat om jazz i dag? Det var hur som helst ett avgörande vägval, när efterkrigsgenerationens jazzmusiker inte tog till sig musikteknologins och inspelningsstudions potentialer.

Alf Arvidssons bok om svensk jazz väcker som synes tankar. Redan det konstaterandet är ett bra betyg åt denna skildring av ett stycke svensk relativt nutida musikhistoria. Textens uppgifter är många och författaren har därför lagt ner ett digert arbete på grävning i arkiven. Det gör att slutsatserna kanske står i skuggan av det empiriska. När vi nu vet hur jazzens etablering i Sverige skedde, inställer sig frågan om den liknade genrens väg i andra jämförbara länder. Men det är en annan historia.

Gunnar Ternhag, Falun

Cecilia Fredriksson: *Mode*. Liber Förlag, Malmö 2012. 128 s., ill. ISBN 978-91-47-09672-5.

Boken *Mode* kom ut på Liber förlag förra året. Titeln ingår i förlagets serie *BeGreppbart* som är en satsning på introducerande litteratur i samhällsvetenskap, där syftet är att reda ut grundläggande föreställningar om olika begrepp. Andra titlar i serien är t.ex. *Etik, Queer, Retorik, Makt* och *Institution*. Det rör sig om olika ingångar till centrala begrepp – inte nödvändigtvis bara inom samhällsvetenskap, utan även generellt – inom högre studier som kan fungera som ett första fördjupande möte med vad som många gånger bara är ord för nya studenter.

I den här serien ingår alltså även *Mode*. Det finns mycket som är intressant med en introducerande bok om mode. För det första är det ett i högsta grad vardagligt ord samtidigt som mode nyligen har etablerat sig som akademiskt ämne och vetenskap i Sverige. Som vetenskap betraktat håller det dessutom på att finna sin form och rymmer flera ingångar, både ekonomiska, humanistiska och samhällsvetenskapliga. På de praktiska utbildningarna, som Textilhögskolan i Borås eller på privata utbildningar som Beckmans, har man länge även haft teoretisk undervisning utöver den praktiska. Är

2006 sjösattes Centrum för Modevetenskap på Stockholms universitet, vilket då blev den första institutionen i Sverige med teoretiskt fokus på mode. För ett år sedan, lämpligt nog i samband med den här bokens utgivning, så kom det första kandidatprogrammet i modevetenskap till stånd, nu på Campus Helsingborg, som ligger under Lunds universitet. Nästa sak som är intressant är att det hittills saknats en allmänt introducerande bok på svenska i ämnet. Sociologen Yuniya Kawamuras *Modeologi* från 2007 har hitintills varit en av de titlar som man ofta refererar till. Förutom att hon lägger fram en teori om dagens kommersiella modesystem, som ett slags modets motsvarighet till George Dickies ”art worldtheory”, gör hon även en inomdisciplinär genomgång av mode. Problemet med *Modeologi* har varit att den som introduktion betraktad har varit svårtillgänglig för de studieovana. Så förutom att den nu föreliggande *Mode* ingår i en serie av introducerande böcker så är den angelägen för modevetenskapen även av den anledningen, att man på svenska nu har en introduktion till mode. Bokens författare borde anses vara välvald för uppgiften. Hon är professor i etnologi på Institutionen för Service och Management i Helsingborg och har en bakgrund i konsumtionsforskning och arbetar med kandidatprogrammet i modevetenskap. Medan Centrum för Modevetenskap på Stockholms universitet ligger under modevetenskaper och har en inriktning på humaniora så är kandidatutbildningen på Campus Helsingborg ett samarbete mellan Institutionen för kulturvetenskaper och Institutionen för Service Management, vilket gör utbildningen mer branschutövande än modevetenskapen i Stockholm. Som Cecilia Fredriksson påpekar så har mode hittills studerats antingen av kulturteoretiker, som sällan fördjupat sig i mode som produktionssystem, eller av organisationsteoretiker, som sällan fördjupat sig i modets kulturella och sociala historia. Det är detta dubbla perspektiv som Fredriksson vill ge sina läsare.

Med en essäistisk ton och flera vardagliga metaforer lotsar författaren sin läsare genom de mest grundläggande och vanligaste nyckelbegreppen som brukar förekomma i modeteoretiska sammanhang. Fredriksson betecknar mode som en kulturell respektive social praxis och samtidigt som en symbolisk produkt. Detta preciseras efter hand genom boken, och avspeglas även i bokens tvådelade upplägg. Den första delen är ägnad teoretisk bakgrund. Den andra delen, som är en mer inträngande genomgång och behandlar det som möjligtvis kan låta sig inrymmas i orden ovan om *mode som symbolisk produkt*. Kapitlet är även en skildring av modebranschen

och några av dess aktörer, och hur dessa samverkar för att skapa och legitimera modevärde.

Bokens första del introducerar också läsaren till modevetenskapens teoretiska spektrum, med en inledande diskussion om mode och modernitet. Tyngdpunkten ligger på kopplingarna till den sena moderniteten. Modets historiska samröre med den tidiga moderniteten nämns också, men lite mer försiktigt. Fredrikssons redogörelse av mode, boken igenom, landar framförallt i en förståelse av mode utifrån dess samtida organisering snarare än utifrån historiska aspekter. Hur modets värden alstras, förvaltas och behandlas inom modedesignbranschen är en produkt av det sena 1800-talet. Det var först när modet institutionaliserades som bransch som klädmodet fick en tydlig organisering. Hemligheten var att i plagget sy in en lapp med namnet på en kreatör och avsändare, och voilà – modedesignern var uppfunnen. Även tidigare fanns institutioner och ritualer för mode, framför allt i Paris men även i de övriga huvudstäderna i Europa, som innehöll flera av de element som senare inlemmades i modebranschen. Från att tidigare ha skapats av modets gudinna så skapades det nu av Worth, eller någon annan av de få utvalda modeskaparna inom *Syndicale de la Haute Couture*. Just den här händelsen, att modet institutionaliserades är något som Yuniya Kawamura också uppmärksammar och som ligger till grund för den kawamurianska definitionen av mode; i den sammanfattas mode som ett symboliskt värde som ligger utanför själva materialiteten i plaggen. Det är också utgångspunkten för Fredrikssons teoretiska ingång till mode – en utmärkt ingång när man studerar mode ur kommersiellt och organisatoriskt perspektiv.

Med väl valda exempel visar författaren hur modets kreativitet och status legitimeras, och hur design och formgivning spelar en avgörande roll i denna process. Den teoretiska bilden av mode är här det *symboliska värde* som man skapar och vill skydda – snarare än själva det fenomen, eller den sociala praktik, som vi alla kan hänge oss åt i vardagslag. Mode är därmed det som skapas på *modets marknad*. Här samverkar de aktörer som man finner inom modets bransch. Designern är bara en – om än väldigt viktig. Andra aktörer är trendanalytikerna eller tidskrifterna. Fredriksson menar att det är i *relationen mellan skapandets logik och säljandets logik* som de som medverkar i den här relationen också är skapare av det som på olika sätt måste legitimeras och försvaras av samma aktörer.

Beroende på vilken disciplinär hemvist en modevetare har så kan väldigt skilda aspekter av mode betonas och

uppmärksammas, och möjligtvis hade man vid ett sådant här tillfälle för grundläggande introduktion kunnat passa på att introducera fler perspektiv eller ingångar. Den kawamurianska definitionen är, precis som Fredriksson påpekar, knivskarp, men användningsområdet är också begränsat till en viss typ av tillämpning, nämligen just branshperspektivet, medan den inte är användbar för att förstå mode som kulturellt och socialt fenomen. Däremot presenteras förtjänstfullt flera nyckelbegrepp som är kopplade till mode, här får läsaren exempel på drivkrafter och egenskaper kopplade till modet. En av de saker som författaren lyfter fram är hur mode fungerar som en organisator av tid och rum. Det är då modets materiella manifestationer som kanaliseras sådant som ”tidsanda”, nationalitet eller genus, för att nämna några exempel.

Mode har länge varit utforskat och hunnit utveckla de mytiska sidor som det har förknippats med i flera hundra år. Mode är, som väldigt få saker, bara en sak. Som vetenskap betraktad sträcker den sig mellan flera andra vetenskapliga hemvister och kan studeras likaväl ur ekonomiska som humanistiska perspektiv. Cecilia Fredriksson håller upp dörren åt båda hållen, men framför allt är hennes gedigna genomgång en utmärkt och välbehövlig introduktion av mode som organiserat system.

Lisa Svensson, Malmö

Fredrik Skott: *Påskkäringar. Från troll-domstro till barnupptåg*. Institutet för språk och folkminnen, Göteborg 2013. 182 s., ill. ISBN978-91-86959-08-1.

”Först ska vi till Blåkulla” och ”Och sen ska vi till McDonald’s” är rubrikerna på de kapitel som inleder respektive avslutar en ny bok om påskkäringar. Boken är skriven av Fredrik Skott, forskningsarkivarie vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG), en del av Institutet för språk och folkminnen (ISOF). Studien är tillkommen inom ett av institutets s.k. fokusområden – Årets fester och livets högtider.

Påskkäringar är den första större etnologiska undersökningen av seden att klä ut sig vid påsken som gjorts i Sverige. Bokens fokus ligger på Västsverige och dess rika påsktraditioner, som i många stycken saknar motsvarigheter i övriga delar av Sverige. Jag tänker då närmast på påskeldar och påskbrev, vanliga i bl.a. Dalsland, Värmland, Västergötland och Bohuslän, men relativt sporadiskt om alls förekommande i exempelvis

Mälardalskapen. Skillnaderna i påskfirande har varit uppmärksammade och välbelagda ganska länge. Om jag inte missminner mig gjordes denna skillnad mellan påskfirandet i västra respektive östra Sverige tydlig via en numera misskänd etnologisk arbetsmetod, nämligen karteringen på 1930- och 1940-talen, då också den s.k. *Limes norrlandicus* ”upptäcktes”.

Påskkäringar är en mycket lärorik läsning. Dels därför att Skott samlat och analyserat ett delvis helt nytt empiriskt underlag, dels för att han – med hjälp av detta empiriska underlag – producerar väsentlig och ny kunskap om utklädningsleden, dess utövare och förändringar under 1800- och 1900-talen. Exempelvis visar han att utklädning till påsk har en lång historia. Han avfärdar därmed den ofta hävdade åsikten att utklädda påskkäringar skulle vara en sentida företeelse, som har sin upprinnelse i 1930-talets villaförorter i Stockholm. Skott kan övertygande visa att så inte är fallet och att utklädningen är känd sedan minst 200 år liksom att själva begreppet påskkäring är belagt redan 1771 i ett dalsländskt domstolsprotokoll.

Bokens inledande och avslutande kapitelrubriker summerar på ett utmärkt sätt den utveckling seden att klä ut sig till påsk, enligt författaren, genomgått: från att ha varit ett ungdomsupptåg regisserat av ungdomarna själva till att bli en föräldrastyrd barntradition (på lokal). Detta mönster känns igen från andra festtillfällen under året, ett fenomen som bl.a. Jonas Frykman talat om i termer av ”infantilisering”. Ett gott exempel är julen som från att ha varit hushållets fest med frosseri i mat blivit en barnens fest med Kalle Anka på TV och fokus på julklappar.

Påskkäringstraditionen fogar in sig i kategorin festtillfällen med inslag av maskerat tiggeri, både äldre och nutida. Lussegubbarna, dvs. de ungdomar som på Lucianatten vandrade runt i byarna med skråpukansikten och ut-och-invända pälsar på sig, tiggande, supande, skrålande, störande och sjungande oanständiga visor tillhörde ett äldre samhälle. De försvann i samband med urbaniseringen av landet, då deras existens – som byggde på principen ”alla känner alla” – underminerades och de dessutom blev omoderna, utkonkurrerades av den nya (skol)seden Lucia med rumsren och värdigt vitklädd Lucia med ett hov av tärnor och stjärngossar. I motsats till lussegubbarna skulle dessutom Lucia vara vacker och (helst) blond.

De till spöken utklädda barnen på Halloween som vandrar runt i framför allt radhusområdena och ställer den provocerande frågan ”Trick or treat”? tillhör nutiden

(även om både Halloween och trick-or-treat är gamla företeelser). Såväl lussegubbar som Halloweenspöken visar formell släktskap med påskkäringarna och de ritualer de är en del av har den gemensamma funktionen att bekräfta sammanhållning i samhället och därmed tydliggöra, inskräpa och upprätthålla de normer och värderingar som samhället erkänner och bygger på. De människor som får besök av påskkäringar, Halloweenspöken eller tidigare av lussegubbar – om än under stökiga, krävande och provocativa förhållanden – kan känna sig inkluderade och tillhöriga. De som inte får besök får i stället ett slags kvitto på att de är exkluderade och befinner sig i samhällets marginalområde. Sederna har alltså en sorterande och förtydligande funktion. De ifrågasätter samtidigt som de cementerar rådande förhållanden.

Länge var det, visar författaren, framför allt ungdomar som klädde ut sig till påskkäringar och ställde till med ofog, både i byarna på landsbygden och i den offentliga miljön i staden. Idag är det mest småflickor som, utklädda till söta små gummor med huckle och fräknar, gör fridsamma besök hos sina grannar för att överlämna påskkort och få godsaker i gengäld. Detta kan jämföras med utvecklingen av Luciaseden. I båda fallen handlar det om domesticering.

Ny kunskap, åtminstone för mig, är nämligen att utklädningen tidigare inte minst uppbars av manlig ungdom och att firandet inte sällan ledde till ganska omfattande våld och skadegörelse, emellanåt så allvarlig att polis tvingades att ingripa. Exempelvis var det fallet i Åmål 1947, då ungdomar lade smällare under bilar eller kastade dem i trappuppgångar tills firandet urartade och Göteborgs-Posten kunde konstatera att ”Folket i staden, mestadels ungdomar, skrånhalsar, följde efter polisen och tillkastade dem glåpord och gliringar ... kastade påsksmällor av ganska stor kaliber mot ... poliskonstaplarna”. Att påskkäringarna för en begränsad tid tog gaturummet i besittning och straffade dem som innehar våldsmonopolet visar dock – våld och skadegörelse till trots – på sedens karnevaliska potential, något som Skott också framhåller.

Bakom utklädningen till påsk – den viktigaste kristna högtiden – låg traditionskomplex om att häxor på påskaftonens kväll smorde en kvast, for till Blåkulla och träffade djävulen för att äta, dricka och ha könsumgänge med honom. Ibland tog de med sig oskyldiga barn, ett populärt berättarmotiv t.ex. under de stora processerna på 1600-talet. Skott kan visa att påskkäringar, särskilt i äldre tid, oftast klädde ut sig till just häxor. Det äldsta belägget för det härrör från Husby i Uppland 1747. Skott

menar vidare att utklädningen iscensatte en levande tro på häxor, en tro som varit allmän och som sedan avtogs ju närmare den egna samtiden vi kommer. Detta hans devolutionistiska tankesätt blir tydligt av formuleringar som ”under en tid då tron på dem [häxor] var mer eller mindre allmän” (s. 72) via ”i en tid då tron på trolldom och häxor sannolikt var mer utbredd än under det sena 1800-talet” (s. 67) till ”då tron på häxor sannolikt var levande hos delar av befolkningen” (s. 70).

Här blir det svårt att dela författarens åsikt. Implicit föreslår han att människor ”förr” skulle ha trott mera på häxor än vad vi gör idag, dvs. att tron successivt minskar ju närmare nuet vi kommer. Varför inte i stället tänka sig att häxan aktualiseras när hon behövs, t.ex. vid svält och nöd, oroliga tider eller tider med otydliga köns- eller klassgränser? När ingen bättre förklaring finns till de olyckor och den otur som drabbar så urskillningslöst och orättvist, kan häxan duga. Det är häxan som ställer till det och inte andra människor. Ibland utrustas häxan då inte bara med magisk kraft och makt att använda den för att skada liv och egendom utan också med rent övermänskliga förmågor, som att kunna flyga på en kvast, något som var fallet under processernas tid. Att människor inte kan flyga visste man emellertid även då, men den kunskapen var inte relevant då något annars oförklarligt och djupt problematiskt behövde begripliggöras och hanteras. Förekomsten av häxor är med denna tolkning situationell och villkorad och därmed rationell. Och häxan tillhör ju inte endast ett äldre samhälle. I Sverige och västvärlden var häxan gångbar exempelvis under hysterin på 1980-talet rörande eventuella sexuella övergrepp på dagisbarn, en hysteri som visade många likheter med den som omgav häxan på 1600-talet. Enligt den här tolkningen försvinner häxan när det oproblematiske skingrats.

Även om häxtro kanske inte behöver sitta så djupt eller alls förekomma, finns ju väldigt många belägg i arkiven för tro på häxor och deras företag. Merparten av dessa belägg är insamlade under första hälften av 1900-talet. Det var en tid då insamlingen hade som uppgift att dokumentera ett äldre bondesamhälle som ansågs vara stött i hastig upplösning. Insamlingarna kan därför mycket väl särskilt ha efterfrågats och noterat spektakulära uppgifter om sådant de såg som speciellt hotat i den egna samtiden: folklig tro om det supranormala. De tog därför med förtjusning emot informanternas berättelser om tro och föreställningar, men strök ivrigt deras eventuella kommentarer om dem, kommentarer som kanske skulle ha visat att informanterna inte alls

”trodde” på berättelserna, i alla fall inte hela tiden utan bara då berättelserna behövde bli trodda, dvs. när de gav svar på annars olösbara problem. När det behövdes en häxa för att exempelvis lösa sociala spänningar i lokalsamhället, producerade man en sådan. Då blev ”tron” aktualiserad och möjlig att använda. Det är precis som med vandringssägner idag: motsvarar de våra behov av information eller bekräftelse ”tror” vi på dem, annars avfärdar vi dem. Hela tiden diktas nya sägner, så vi kan välja att ”tro” igen och igen. Jag känner mig mer bekväm med en sådan här tolkning av häxfenomen än med en devolutionistisk tanke om att häxtro är något som avtagit eller rent av försvunnit med tiden (och bättre upplysning?).

Minna invändningar till trots, menar jag att *Påskkäringar* är en synnerligen välgjord och användbar studie. Skott har inte bara samlat ett intressant nytt material, han har också presenterat det på ett tilltalande sätt och han har med valet av studieobjekt delgett läsarna mycken ny och användbar kunskap om en av våra största årshögtider. Förhoppningsvis hittar *Påskkäringar* sin väg till universitetens och högskolornas litteraturlistor, så att den blir läst och diskuterad, för det är den värd. Den kan med fördel användas i seminarier och sammanhang både på grundutbildningen och den avancerade nivån, då dess innehåll och budskap kan diskuteras på så många olika vis.

Agneta Lilja, Flemingsberg

Gunilla Byrman & Tommy Olofsson: *Om kvinnligt och manligt och annat konstigt i medeltida skämtballader*. Atlantis, Stockholm 2011. 321 s. ISBN 978-91-7353-440-6.

I boken *Om kvinnligt och manligt och annat konstigt i medeltida skämtballader* tar Gunilla Byrman och Tommy Olofsson sig an ett länge styvmoderligt behandlat forskningsfält, skämtballaden. Samtidigt presenterar de också nyupptäckt material, George Stephens manuskriptsamling som legat undangömd i tre kapslar på Växjö stadsbibliotek. I ett appendix återges delar av uppteckningarna, liksom de skämtballader som publicerats i samlingsverket *Sveriges medeltida ballader*. Detta gör även boken till en källa för hugade skämtballadforskare.

I det första kapitlet ger Tommy Olofsson dels en forskningshistorisk översikt över balladforskningen i allmänhet och forskningen om skämtballader i synnerhet. Som han konstaterar, har det vetenskapliga intresset för det senare inte varit så stort, med enstaka undantag på

senare år. Skämtballaderna uppfattades länge som opas-sande forsknings- och uppteckningsobjekt. *Om kvinnligt och manligt* fyller därmed en lucka i forskningen. Dels argumenterar Olofsson för att skämtballaden ”Käringen på barnsöl” borde räknas som en äkta ballad, fastän den har en sexradig strof med balkvers, och inte den ortodoxa två- eller fyrradiga strofen. Han stödjer sig på danska balladforskare, som har kategoriserat den som en ballad, och menar att svenska balladforskare är mer formalistiska, medan de danska är mer historieriktade. Det må vara sant, men tyvärr undergrävs den förtjänstfulla historiska tolkning – med bachtinska förtecken – som Olofsson presenterar av det faktum att denna ensidigt fokuserar på en medeltida kontext. Likaså är alla paralleller han anför medeltida, exempelvis occitansk trubadurlyrik och Trymskvädet, men senare skämtsagor och erotiska gåtor med liknande innehåll och stil berörs inte. Även om den första uppteckningen av ”Käringen på barnsöl” är gjord 1590, och det därmed vore fullt möjligt att balladen/visan faktiskt är av medeltida ursprung, har den ju också traderats i senare perioder och därmed varit relevant för människorna som levde då. Om dessa kontexter säger Olofsson ingenting. Det låter dessutom som om den grova folkliga humorn bara fanns under medeltiden, och jag tror inte att det var det intrycket han egentligen avsett att ge.

I det andra kapitlet analyserar Gunilla Byrman en pärla i George Stephens manuskriptsamling, den hittills okända balladen om den gåtfulla ”Osteknoppen”. I denna ballad får kungens kock i uppdrag att föra in kungens ”osteknopp”, ur vilken diverse djur och människor uppenbarar sig på ett förunderligt sätt. Byrman genomför en noggrann textanalys som avlockar balladtexten många viktiga nyanser, och hon pekar också på de många tolkningsmöjligheter som finns, inte minst beträffande vad en osteknopp är. Hon föreslår ett slags serveringsfat för ost, belagt i SAOB i formen ”ostknapp”, eller liten ost å ena sidan, och å den andra en symbol för ett dryckeslag med brännvin eller starkt öl, via en association med ”Oste-blomm”, ett dialektalt ord för rölleka, som både brännvin och öl spetsades med. I vilket fall som helst är osteknopp en ymnighetshorn, med tydlig koppling till mat och dryck i glada vänners lag. Byrman försöker sig också på ett intermedialt grepp, eftersom balladen i sig enligt henne innefattar fem medier: dans, musik, dikt, bild och samvarodimension. I praktiken faller dans och musik bort – den senare är inte dokumenterad – men tanken är spännande och hade gärna kunnat ges mer utrymme i texten.

De två sista kapitlen rör sig kring liknande teman, manligt och kvinnligt i skämtballaderna i kapitel tre, skrivet av Tommy Olofsson respektive genusdebatt i småländska ballader i kapitel fyra, skrivet av Gunilla Byrman. Trots det mer eller mindre gemensamma temat är kapitlen ganska olika. Olofsson studerar kvinno- och mansbilden i balladerna, särskilt med tanke på hur kvinnlig och manlig sexualitet samt förhållandet mellan könen skildras, och relaterar det till den akademiska diskussionen kring frågan huruvida medeltidens mäniskor var mer skamlösa än vi. Många skämtballader framstår som ett slags motberättelser till den samhällseliga ordningen, där kvinnan skulle underordnas mannen, och den kvinnliga sexualiteten framställs ofta i god dager. Åtskilliga ballader beskriver därmed starka, levnadsglada kvinnor, som inte skäms över sina lustar och som vågar ta för sig. Mer problematiskt är, som antytts ovan, det fokus på en medeltida kontext som återkommer även i detta kapitel. Vissa ballader som tas upp är upptecknade förhållandevis sent, och det verkar riskabelt att anta att alla sprungit ur en medeltida kontext. Själva diskussionen kring Norbert Elias teori om civilisationsprocessen och Hans Peter Duerrs kritik av denna samt Michail Bachtins tankar om den medeltida skratkulturen och Olle Ferms kritik av densamma är initierad och underhållande, och slutsatsen blir att skillnaderna mellan dem och oss inte var så stora.

I kapitel fyra undersöker Byrman tre småländska sångerskors ballader: Gustafva Angel (1791–1869), Catarina ”Halta-Kajsa” Andersdotter (1792–1857) och Edith Samuelsson (1907–1984). Med hjälp av Yvonne Hirdmans tankar om genushierarki och genusdikotomi belyser Byrman hur makt och dominans tematiseras i balladerna. I tre av dem förlöjligas mannen för att han låter sig hunsas av kvinnan, och i de återstående tre porträtteras kvinnor som vägrar underkasta sig de sociala förväntningarna: de tar sitt liv i sina egna händer och ser till att det blir ett gott och lyckligt liv. Byrman relaterar denna ”småländska genusdebatt” till myten om Blända, kvinnan som rådigt ledde värendskvinnorna till seger över de invaderande danskarna. Hon föreslår att myten om Blända kan ha fungerat som stärkande för dessa småländska balladsångerskor, så att de vågade utmana den samhällseliga normen. Det är en intressant tanke, men svår att belägga förstås.

Boken avslutas som nämnts med antologin över bevarade skämtballadtyper. Jag fäste mig särskilt vid Rävens testamente (SMB 250), där räven ska passa bondens gåsunge när han själv går på fest. Naturligtvis åter rä-

ven upp gåsungen, och när bonden hotar att hudflänga honom, vill han ge sitt testamente, där han testamenterar sina kroppsdelar till personer som kan behöva dem: de tandlösa käringarna får tänderna, pigorna de raska benen osv. Traditionen med parodiska testamenten går åtminstone tillbaka till 300-talet e.Kr., då Nasses testamente (*Testamentum porcelli*) nedtecknades, och är även belagd från högmedeltiden framåt med många olika djur i huvudrollen. Detta framgår inte i kommentaren, men kan vara värt att tänka på.

Sammantaget är detta en tankeväckande bok, som dock hade behövt mer contextualisering gällande senare perioder för att vara helt klockren. Jag hoppas ändå att författarna finner anledning att återkomma till ämnet, som förtjänar att bli utforskat i högre grad än hittills.

Camilla Asplund Ingemark, Åbo/Lund

Intermediala perspektiv på medeltida ballader. Lars Elleström (red). Gidlunds, Möklinta 2011. 237 s., ill. ISBN 978-91-7844-819-7.

Fem forskare från delvis olika humanistiska forskningsområden har författat denna antologi som samtidigt är resultatet av ett forskningsprojekt som genomfördes åren 2006–2010. Publikationen inleds med ett kort förord av professor Lars Elleström som beskriver det aktuella projektets bakgrund och syfte, där avsikten framförallt presenteras som ett försök att ”förstå den medeltida balladens relationer till andra medier och konstformer”.

Den första artikel som sedan följer är skriven av Lars Elleström och Sigurd Kværndrup och syftar till att förklara den medeltida balladens historiska förankring i Europa och Norden. Förutom detta innehåller den också en intressant, fast stundom något abstrakt, kritisk diskussion om balladen som begrepp, form och funktion. Från att balladen i forntiden antas ha varit en huvudsakligen sjungen historia (utan eller i kombination med gester och dans), tros den efter hand ha övergått till en mer eller mindre litterär produkt. Utvecklingen förklaras bero på flera olika orsaker, t.ex. modeinriktade, moraliska, politiska eller kunskapsmässiga. Också tekniska skäl anges, som när riktade insamlingar inte kunnat bevara de sjungna melodierna i tillräcklig utsträckning. Balladen uppfattas således ha förlorat eller åtminstone modifierat sin grundläggande innebörd, samtidigt som aktuella idéer i tiden emellanåt påverkat genren. Det märks bl.a. i romantikens intresse för folkkonst och i

nutida elektrifierad folkmusik. På samma gång uppfattas balladen som ett mångskiftande fenomen som inte låter sig preciseras som en enhetlig konstart. Författarna menar att balladen som ett medium följaktligen kan analyseras utifrån en grundläggande modell bestående av fyra ”modaliteter”, nämligen *materiell*, *sensoriell*, *spatiotemporal* och *semiotisk*. Samma modaliteter anses kunna användas för att analysera samtliga medier. Men då balladen samtidigt betraktas som en helhet av tekniska, modala och per definition ”kvalificerade” samhällseliga aspekter, bör den för att förstås utifrån regelmässiga *intermediala relationer* uppfattas ur två samverkande perspektiv. Det ena av dessa perspektiv består av *kombinationer* och *integrationer* som spelar en roll när medier överlappar varandra. Det andra innefattar *medieringar* och *transformationer*, vilka opererar vid mediets förändring och utveckling.

Artikel två behandlar balladens eventuella användning som *sångelek* och är skriven av Karin Eriksson. Hon strävar efter att försöka avgöra vilka *starka* eller *svaga belägg* som existerar i ett antal ballader i *Sveriges medeltida ballader* (SMB). Allt som allt rör det sig om fjorton stycken fördelade på tio balladtyper. Samtliga dessa ballader har tidigare antagits ha haft ett forntida användningsområde som just *sångelek* eller motsvarande – enligt författaren hellre *dramatisk sångelek* – och med de tidigaste skriftliga beläggen från 1600-talet. Ytterligare två ballader fördelade på tre balladtyper nämns som möjliga *sångelekar* under äldre tid, exempelvis den välkända *Bonden och kråkan*. Dessa senare får dock epitetet ”avskrivna” eftersom de anses vara sannolika konstruktioner tillhörande en sekundärtradition. Författaren argumenterar för att dessa ballader/sångelekar uppstått som en produkt av folkvisedansrörelsen i början av 1900-talet. Vidare ställer Eriksson frågan om vad som egentligen bör definieras som en *sångelek*, särskilt diskuterar hon Egil Bakkas (2005) definition, som består av fyra dimensioner: *text*, *melodi*, *rörelse* och *drama*. I övrigt behandlas balladernas *narrativ* – vad som händer i berättelsen – som ett sätt att förstå balladens dramatiska utförbarhet. Artikeln berör också frågan om balladens melodi tydligt kan förbindas med den narrativa funktionen eller åtminstone hjälpa till att bära upp densamma. Det är absolut en knivig fråga: kan en melodi verkligen ersättas med en helt annan (samtidigt som texten bibehålls) och det narrativa sammanhanget ändå kvarstå som relativt intakt? Jag är själv något skeptisk, men artikeln tycks luta åt ett sådant antagande eftersom diskussionen avslutas med att, möjligen något förlegat, fastställa att

musik är ett ”icke-narrativt medium” (s. 48). Erikssons metod kan delvis beskrivas som hermeneutiskt, då den lägger viss vikt vid att tolka eller omtolka tidigare insamlare och forskares mer känslöbetonade förmodanden om de undersökta balladernas användning och utföranden. Med andra ord vill Eriksson ge en bättre och mer rättvisande bild av hur balladerna sångleksmässigt kan ha brukats. I slutet av artikeln presenteras en bilaga med de undersökta balladernas nu uppdaterade status.

Antologins tredje bidrag är skrivet av Sigurd Kværndrup och behandlar *Karen Brahes folio* (KBF). Folion är en balladhandskrift från cirka år 1560 och unik i sitt slag. Dels är skriften exceptionellt gammal i sig, dels består den uteslutande av ballader, i allt 197 balladtyper om 199 versioner. Ett resultat av Kværndrups analys är att balladerna i folien kan antas vara ordnade både efter ett visst tematiskt system och litterärt bearbetade. Huvudsyftet med artikeln är enligt författaren tudelat: dels är uppgiften att sätta handskriften i ett vidare sammanhang, dels att förstå dess *monoglossering*, dvs. hur den bearbetas litterärt när själva språket utsätts för en centralisering. Detta kopplas till hur dikten uttrycks som tal- eller skriftspråk, med andra ord övergången mellan oral och mer skriftlig tradition. Härvidlag tas hänsyn till Michail M. Bachtins (2003) teorier om renässansens likriktning gentemot en äldre flerspråkighet. Inledningsvis reds också handskriftens proveniens ut. Det är en i hög grad spännande läsning. Författaren radar upp en mängd rimliga belägg för att det är Tycho Brahes mor Beate Bille (1526–1605) som bör betraktas som huvudredaktör för KBF. Mer tveksam kan man nog däremot ställa sig till påståendet att handskriftens stora antal starka kvinnoporträtt verkligen också kan tas som intäkt för att redaktören för folion var en kvinna. Frågan är om inte iakttagelsen har mer att göra med balladernas höga ålder än det säger något om könet på dess dåvarande skriftställare.

Intermediala perspektiv på legenden om Stefan och Herodes, dvs. när Stefan ser stjärnan och meddelar Herodes att Jesus är född, är temat för den fjärde artikeln. Uppsatsen är författad av Jørgen Bruhn och Karin Eriksson och syftar till att åskådliggöra hur de mediala gestaltningarna uppträder i det som sammantaget brukar refereras till som *Stefansmaterialet*. Undersökningen vilar tungt på strukturalistiska förklaringsmodeller och betydligt mindre omsorg ägnas följaktligen åt att klarlägga exempelvis sammanhang och bruk. Särskild uppmärksamhet riktas mot den franske strukturalisten Roland Barthes och hans begreppspar *noyau – catalyse*,

vilket författarna säger sig vilja utveckla vidare. Artikelns ansats är jämförande semiotisk och kretsar i hög grad kring hur olika kärnscener och satellitmotiv förhåller sig till varandra. Trots att ingen av Lévi-Strauss publikationer finns upptagen bland hänvisningarna är det alltså lätt att associera till hans teorier om hur likartade element uppträder bland myterna. Legendan om Stefan har tidigare varit föremål för svensk forskning. Författarna menar dock att de står för en ny infallsvinkel i det att de också vill diskutera hur de olika uttrycksformerna (som visa och bild) förhåller sig till och inspirerar varandra, snarare än att betrakta dem som artschilda fenomen. Det senare perspektivet återfinns istället bl. a. hos Ewert Wrangel (1914). En för allmänheten välkänd gestaltning av *Stefansmaterialet* är förstas visan om Staffan stalleddräng, men temats folkliga förankring visas också av att det förekommer även som t.ex. takmålningar i kyrkor och på bonadsmålningar. Materialet är alltså heterogent till sin karaktär och förekommer i en mängd olika uttrycksformer, hybrider och sammansättningar. Särskilt intressant är anmärkningen att legenden inte alls tycks vara bevarad i prosaform i äldre handskrifter.

Artikel fem är skriven av Karin Eriksson och Sigurd Kværndrup och analyserar den folkliga balladen ”Liten vallpiga” (bl. a. SMB 182). Här är ambitionen att skildra både texter och melodier i ett antal versioner, samt återge hur dessa förhåller sig till varandra. Samtidigt måste noteras att det exakta antalet versioner inte presenteras på ett särskilt lättöverskådligt sätt. Författarna för fram tesen att den påtagliga variation som förekommer i materialet beror på att text och melodi är uttalat integrerade, vilket också förklarar skillnaderna i hur balladen återges i geografiskt skilda traderingsområden. Visan – som handlar om en flicka som på grund av sin musikaliska talang har förmågan att bedåra en kung – anträffas i både yngre och äldre varianter. I flera av de äldre beläggen finns ingen melodi upptecknad och i de fall en sådan finns diskuterar författarna olika källkritiska problem, som att melodin kan ha utsatts för normalisering, som vid uppträdandet av kvartstoner. Det sålunda transformerade notmaterialet kan följaktligen inte antas ge en rättvis bild av hur balladerna en gång framfördes. Något uppdraget konstaterar författarna att denna fråga kanske heller aldrig kan besvaras, då vi av naturliga skäl inte kan färdas tillbaka i tiden till vad som benämns balladens *performance arena*. I diskussionen kring de olika versionerna av balladen hålls först texterna och melodierna åtskilda i skilda avsnitt. Analysen av respektive avsnitt är då också inspirerad av å ena sidan modeller

hämtade från *litteraturvetenskapen* och å andra sidan från *musikvetenskapen*. Författarna kommer slutligen fram till att de två medierna, alltså text och melodi, ofta utvecklats sida vid sida, även om text och melodi förvisso är en enhet som samexisterar under vissa fixerade skeden. En avgränsad del av melodimaterialet, närmare bestämt det finlandssvenska, verkar också ha genomgått mindre förändring och tolkas som något mer homogent än merparten av det övriga undersökta materialet.

Den sammantaget något svårtillgängliga, men också stimulerande, antologin avslutas med en kort och välformulerad text med genusperspektiv skriven av Margareta Wallin Victorin. Analysen är till viss del semiotisk och stödjer sig härvidlag på Umberto Ecos (1979) teorier. Med hjälp av ett både humoristiskt och korrekt språk analyserar författaren äldre utgivna ballader (SMB 179 A och B) och jämför dessa dels med kistebrev där grisar uppträder som ställföreträdare för människor och utför kvinnliga sysslor, dels med träsnitt vilka på motsvarande sätt framställer unga drömmande eller sovande kvinnor. Temat återfinns på flera ställen i Europa redan från sent 1400-tal. Avseende kistebreven tilldelas Nils-Arvid Bringéus (1999) sin givna del av referenserna för hans forskning på området. Kanske inte helt överraskande kommer Wallin Victorin fram till att de olika materialkategorierna alla kommunicerar en spridd föreställning om att det är ”syndigt av en ung kvinna att sova, lata sig eller roa sig”, ja att det närmast är att betrakta som en dödssynd (en *acedia*). Kvinnan bör istället utan knot utföra sina tilldelade sysslor tills den lämplige mannen kommer och friar. Den relativa samstämmigheten till trots visar hon även att det går att hitta exempel på mer öppna tolkningar. Inte minst har det troligen funnits en acceptans för att unga kvinnor ur aristokratin kunnat vara något mindre idoga än de ur de breda folkdjupen.

Patrik Sandgren, Lund

Gunnar Artéus: *Gustaviansk människosyn*. Medström, Stockholm 2013. 142 s. ISBN 978-91-7329-113-2.

1700-talet har länge fascinerat forskare. Tron på upplysning och rationalitet, kritiken av kyrkan och de politiska omvälvningarna har stått i fokus, men också en förändrad syn på individens möjligheter, på religiositet och på människans inre liv. Vissa har talat om ett sensibilitetens århundrade och flera nyare studier har tagit upp känslolukten som en strömning parallell med förnuftsstron.

För svensk räkning har avhandlingar visat hur viktig sensibiliteten blev i samhällets högre skikt samtidigt som en äldre begreppsvärld levde kvar i texter riktade till allmogen. I de senare återfanns 1600-talets religiöst och aristoteliskt-skolastiskt färgade människosyn med begär, lustar, affekter och passioner i centrum – inre rörelser som behövde kontrolleras med hjälp av dygd. En människosyn för vilken begreppet *känsla* ännu inte blivit betydelsefullt eller ens användbart.

Vad är en människa? Och hur har olika grupper och individer besvarat denna fråga? I boken *Gustaviansk människosyn* undersöker historikern Gunnar Artéus ”människors värdering av olika mänskliga egenskaper, värderingen av dem som positiva eller negativa, och värderingen av vissa av dem som särskilt viktiga” (s. 11). Människan ses här som en moralisk gestalt, en uppsättning egenskaper och kvaliteter som framträder i olika berättelser och utsagor. Hennes innersta väsen intresserar inte i lika hög utsträckning författaren, inte heller det biologiska perspektivet på vad en människa ansågs vara i denna linneanska era. Istället riktas fokus mot de moraliska aspekterna av hennes karaktär och mot de sociala egenskaperna i synnerhet.

Artéus beskriver undersökningen som mentalitetshistorisk och dess främsta syfte som att klargöra den människosyn som företrädades av samhällets högre skikt under Gustav III:s regeringstid. Inledningsvis problematiseras de centrala begreppen, dvs. människosyn, samhällselit och gustaviansk (s. 11 f.). Vi får veta att samhällseliten definieras tämligen brett, som kungafamilj, hov, högadel, krigsmakt, kyrka och civilförvaltning samt som lågadel, högre borgerskap, prästerskap och ofrälse ståndspersoner. Det är en ambitiös men inte obefogad definition som, omsatt i tillgängligt källmaterial, torde omfatta åtskilliga hyllmeter. Artéus väljer dock att begränsa sin undersökning till material av mer personlig karaktär – dagböcker, memoarer och brevsamlingar. Inte heller här råder det någon torka i källfloden. Genom stickprovskontroller kan dock Artéus konstatera att det i efterhand tryckta och publicerade materialet är representativt även för de otryckta samlingarna och undersökningen snävas således in till att omfatta redan utgivet material. Tio brevsamlingar, tre dagböcker och elva memoarer samt ett antal likpredikningar och valda delar av Johan Henric Kellgrens poesi behandlas i boken. Författaren har också valt bort ett antal memoarer som mycket väl skulle kunna använts med motiveringen att upphovspersonerna (Axel von Fersen, Anders Johan von Höpken och Carl Tersmeden) var ”mentalt präglade av en äldre epoks värderingar” (s. 14),

något jag ställer mig frågande till.

Tidsperioden har även den begränsats. Den gustavianska tiden brukar vanligen omfatta åren mellan 1772 och 1809, markerade i ena ändan av statskuppen och i den andra av den nya regeringsformen och enväldets slut. Artéus väljer att enbart behandla Gustav III:s regeringstid, dvs. perioden fram till 1792, och anger för detta arbetsekonomiska skäl. Han påtalar dock att tidigare forskning sett Gustav III:s epok som ”kulturellt och socialt vida mer betydelsefull” än den efterföljande perioden (s. 12), något som helt visst stämmer, åtminstone om vi konsulterar äldre verk. Just därför, kan man dock invända, vore det intressant att låta undersökningen omfatta även det tidiga 1800-talet och dess religiösa, politiska och litterära strömningar. Man kan också fråga sig vad som motiverar den politiskt styrda epokindelningen. På vilket sätt påverkas undersökningen av att det är just Gustav III:s regeringstid som undersöks? Och ytterst: på vilket sätt relaterar människosyn till politik?

Hur kommer vi då åt ett så ondflyende begrepp som människosyn? Gunnar Artéus undersökning är genomförd med ett för humanistiska vetenskaper ovanligt metodologiskt grepp. Det behandlade källmaterialet utsätts nämligen inte i första hand för någon kvalitativ analys, inte heller inbjuds läsaren att följa aktörernas resonemang och argumentation i de centrala frågorna. Istället tar Artéus fasta på *hur ofta* centrala ord och begrepp används. Metoden är med andra ord kvantitativ och tar inte på något explicit vis hänsyn till den kontext inom vilken användandet sker. Ambitionen är att förstå vilka egenskaper som källornas författare ansåg vara viktigast och detta avgörs, skriver Artéus, ”på det enda sätt som syns mig vetenskapligt oantastligt, nämligen genom att räkna hur ofta en viss egenskap omnämns i källskriften i fråga. Ju högre frekvens, desto viktigare egenskap” (s. 16). Att skilja mellan vad som värderas högt och vad som anses vara negativa karaktärsdrag är enligt Artéus oproblemiskt. Men som undersökningen visar finns det begrepp där värderingen inte är självklar. Detta gäller bl.a. begreppet *nit* som kan tolkas både positivt och negativt, något som också uppmärksammas av författaren.

Tillvägagångssättet har både för- och nackdelar. Jag delar författarens intresse för vad användandet av vissa ord kan säga oss om en tid och en mentalitet. Att se till frekvensen är också ett intressant sätt att avslöja centrala begrepp i en kultur och komma åt tankefigurer som döljs om analysen fokuserar ensidigt på exempelvis argumentation eller idéinnehåll. Däremot tror jag att den kvantitativa undersökningen av ord vinner på att kombineras

med en innehållslig analys – begreppsanvändningen behöver problematiseras även utifrån sammanhang.

Som inledningsvis konstaterades finns det, internationellt och nationellt, flera spännande studier av såväl tidsperiod som närliggande frågeställningar. Det är därför förvånande att Artéus bara lyfter fram två uppsatser, den ena publicerad 1938 och den andra 1999, och därefter slår fast ”att projektets forskningsresultat inte kommer att kunna relateras till någon tidigare forskning” (s. 17). Föreliggande bok hade vunnit på att i högre utsträckning föra en diskussion med de historiker, ekonomhistoriker, idéhistoriker och litteraturvetare som behandlat närliggande ämnen. Här finns en uppsjö av relevanta undersökningar som kunde placerat studien i sitt vetenskapliga sammanhang. Istället väljer Artéus att relatera sina resultat till äldre forsknings karaktärsbeskrivningar av de personer som källmaterialet härrör ifrån. Detta leder till att psykologiserande beskrivningar får stort utrymme och tillåts bilda den bakgrund mot vilken människosynen ges mening.

Undersökningens resultat presenteras utifrån enskilda personer varefter sammanfattande diskussioner tar upp de olika samhällsskiktens människosyn. Hovet, högadeln, civilämbetsmännen, kyrkan och lågadeln avhandlas tillsammans med ett par kulturpersonligheter samt en officer/konstfilosof. Avslutningsvis sammanfattas resultaten för att därefter i ett sista kapitel jämföras med en undersökning av femton likpredikningar från vardera tre tidsepoker, den karolinska tiden, frihetstiden och den gustavianska tiden (även här begränsad till Gustav III:s regeringstid).

Som författaren konstaterar kan en kvantifierande undersökning ge en bra helhetsbild av vilka egenskaper som värderades högt av dåtidens samhällselit. Sammanställningen av hur ofta specifika ord återfunnits i källmaterialet är intressant och inbjuder till vidare kvalitativa undersökningar. Av undersökningen framgår bl.a. att redlighet/hederlighet var vanligast förekommande i de studerade texterna, tätt följt av ömhet och därefter nit. Denna ganska oväntade kombination av egenskaper eller dygder är talande för det sena 1700-talet. Inte minst är ömhetens aktualitet något som visar på likhet med övriga Europa under den tid då känsla och inre godhet fick en ny status i det intellektuella samtalet och i högreståndskulturen. Som Artéus på-

pekar finns det emellertid inte bara ett sätt att betrakta människan – bilden måste differentieras mellan olika grupper. Undersökningen visar också på skillnader och vissa dygder blir mer framträdande än andra hos vissa grupper (exempelvis ämbetsmännen). Dock tycks det finnas en väsentlig överlappning och på det hela taget verkar de olika kulturerna inom eliten dela värderingen av mänskliga egenskaper.

Artéus diskuterar sina resultat mot bakgrund av framförallt tre olika inspirationskällor. Redlighet/hederlighet ser författaren som en kvarleva av en äldre moralkultur, en tolkning som hans undersökning av likpredikningar från frihetstiden och den karolinska tiden också ger stöd för. Redlighet hör till det ord som nämns oftast i samtliga av de fyrtiofem likpredikningar som studerats. Denna äldre svenska moralkultur diskuteras inte närmare av författaren. Det hade dock varit intressant att få en tydligare förklaring av vad som egentligen avses och varför just redlighet/hederlighet tolkas som en kvarleva från förr. När det gäller ömheten ges två alternativa tolkningar till dess utbreddhet. Å ena sidan, säger Artéus, kan vi tänka oss att den inspirerats av den kristna kärleksläran som värderar ömheten högt. Å andra sidan kan det tolkas som ett uttryck för det Rousseau-inspirerade ”ömhetsförhålligande” (s. 107) som präglade elitens människosyn, både i Sverige och i Europa.

Sammanfattningsvis kan det sägas att denna bok ger en ovanlig ingång till det sena 1700-talets kulturhistoria. Den kvantitativa analysen fungerar för att lyfta fram frekventa inslag i den gustavianska människosynen och kan därmed tjäna som utgångspunkt för fortsatta kvalitativa analyser. Däremot kunde den föreliggande analysen fördjupats genom en kvalitativ läsning av de aktuella källmaterialen. Frågan om vad som utgör en människosyn är mycket intressant men kräver en analys inte bara av orden utan av den vidare semantiska kontexten. En noggrannare behandling av tidigare forskning hade också kunnat fördjupa analysen och sätta undersökningen i ett vetenskapligt sammanhang. Ämnet är dock i mitt tycke högintressant och studien aktualiserar en rad spännande frågeställningar som förtjänar fortsatt diskussion.

Anna Nilsson, Lund

NOTISER

Blanka Henriksson: *Trollen och vi. Folkliga föreställningar i Svenskfinland*. 86 s. Illustrationer: Karin Fabritius. Scriptum, Vasa 2012. ISBN 978-952-5496-94-9.

Blanka Henriksson, folklorist vid Åbo akademi, har sammanfattat de finlandssvenska traditionerna om trollen i en behändig volym, som består av ett tiotal korta kapitel.

Ett tjugotal texter, främst hämtade från sägandelarna i verket *Finlands svenska folkdiktning* och från Svenska litteratursällskapets folkkultursarkiv i Helsingfors, har lagts in på lämpliga ställen i hennes framställning. På en karta kan läsaren se var i Finland texterna har upptecknats.

Författaren påpekar bl.a. att vår tids föreställning om trollen som fula och klumpiga är påverkad av John Bauer och andra sagoillustratörer. Den finlandssvenska folktrons troll kunde ofta förväxlas med människor, ibland var de rentav vackrare.

Ett kapitel handlar om hur man har skyddat sig mot trollen med hjälp av stål och kristna symboler. I ett annat berättar Blanka Henriksson om bergtagning, i ytterligare ett om bortbytingstron. Bromarvssägnerna om trollen Ville, Mille och Nille, som förefaller vara av sent datum och som ligger till grund för filmen *Trolltagna*, har fått ett eget kapitel. Det har också sagornas troll fått, liksom alla de ordspråk och talesätt där troll figurerar, t.ex. ”Många tar trollet för guldets” som har använts när någon gifter sig för pengar.

Avslutningsvis får läsaren exempel på hur trollen lever kvar i nutida språkbruk, bl.a. i ord som trolldeg och tandtroll.

Med sitt enkla, informativa språk passar Blanka Henrikssons lilla skrift väl som bredvidläsning i finlandssvenska skolor.

Bengt af Klintberg, Lidingö